

ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 2 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2001

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

Χορηγός: **ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

September - Σεπτέμβριος - Σεπτέμβρης

Των Σ. Θεοδοσίου - Μ. Δανέζη

Ψηφιδωτές παραστάσεις

Της Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά

«Κατά Μεταγεινιώνα...»

Της Μάρως Κ. Παπαθανασίου

Ενα βυζαντινό ωροσκόπιο...

Της Μάρως Κ. Παπαθανασίου

«Αρχή ινδίκτου»

Της Μαρίας Δετοράκη

Το εννεάμηνο και ο Τρύγος

Του Ηλία Αναγνωστάκη

Ο Τρυγητής Σεπτέμβρης

Της Αικ. Πολυμέρου-Καμπλάκη

«Κοιμήσου μαυρομάτα μου...»

Του Θανάση Καλαφάτη

Η μεγάλη εορτή του Σταυρού

Του Γ. Ν. Αικατερινίδη

Το σύμβολο του σταυρού

Του Ν. Πολίτου

Ελπιδοφόρα Γέννηση

Του Σταμάτη Σακελλίωνα

Το βυζαντινό σχολείο

Της Μαρίας Λουκάκη

Ο Άγιος Σεπτέμβριος των Σχολείων

Του Χρήστου Μπουλώτη

Θριαμβικές διαβάσεις των υδάτων

Της Μαρίας Λεοντσίνη

Θαύματα και περιβάλλον

Του Γιώργου Καλόφωνου

Ο άγιος Μάμας

Της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου

Παζάρια του Σεπτέμβρη

Του Παναγιώτη Ι. Καμπλάκη

Γεωσική τριλογία του φθινοπώρου

Της Εύης Βουτσινά

Ο Σεπτέμβριος σε πεζό και στίχο

Του Χριστόφορου Μπλιώνη

Κάτω απ' την κληματαριά

Του Γιώργου Ζεβελάκη

Εξώφυλλο

«Χωρική κόππουσα σταφυλάς», π. 1875. Ελαιογραφία του Γεωργίου Βαρούχα (π. 1850-1896), 124 x 104 εκ. Αθήνα, Ξενοδοχείο «Μεγάλη Βρετανία», Προεδρική Σουίτα. Πρώτη δημοσίευση (φωτ.: Γιάννης Μπαρδόπουλος για τις «Επτά Ημέρες»).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

September - Σεπ

Την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα, ολόκληρο το έτος 2001, οι «Επτά Ημέρες» θα είναι αφιερωμένες στον αντίστοιχο μήνα. Το αφιέρωμα στον Σεπτέμβριο είναι το ένατο στη σειρά των αφιερωμάτων των «Επτά Ημερών» στους Δώδεκα Μήνες του Χρόνου.

Των ΣΤΡΑΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ
ΜΑΝΟΥ ΔΑΝΕΖΗ

Επίκ. καθηγητών Αισιοφρονικής
Τμήμα Φυσικής – Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ είναι ο ένατος μήνας του Γρηγοριανού ημερολογίου, με διάρκεια 30 ημερών. Η λατινική ονομασία του, September, προέρχεται από το septem (=επτά), καθώς ήταν ο έβδομος μήνας του αρχαίου δεκάμηνου ρωμαϊκού ημερολογίου. Αργότερα, με την προσθήκη του Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου στην αρχή του έτους, ο Σεπτέμβριος μετακινήθηκε στην ένατη θέση, χωρίς όμως να αλλάξει ποτέ η ονομασία του, όπως συνέβη με τον Quintilis και τον Sextilis, που μετονομάστηκαν σε Ιούλιο και Αύγουστο αντίστοιχα.

Στο ρωμαϊκό εορτολόγιο ο Jupiter, ο Ζεύς πατήρ, θεός του ουρανού και της θύελλας, εορταζόταν στους Ειδούς κάθε μηνός, δηλαδή τη 15η ημέρα του μήνα. Ειδικά κατά τους Ειδούς Σεπτεμβρίου και Νοεμβρίου, ο εορτασμός έπαιρνε ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, με δημόσιο ιερό συμπόσιο (epulum Jovis), θεάματα και αγώνες. Ο Jupiter/Ζεύς είχε στη Ρώμη ιδιαίτερο ιερέα (flamen dialis), που αντιπροσώπευε τον θεό σαν ζωντανό είδωλό του στον μεγαλοπρεπή ναό του στο Καπιτώλιο.

Το μήνα αυτό τελούνταν στη Ρώμη μεγάλες εορτές, τα Καπιτώλια, και, προς τιμήν του Δία, τα Ρωμαία ή Μεγάλοι Ρωμαϊκοί Αγώνες (Ludi Romani), ιδρυτής των οποίων υπήρξε, κατά την παράδοση, ο βασιλιάς Ταρκύνιος ο Πρεσβύτερος (616-578 π.Χ.).

Η Σύγκλητος θέλησε να δώσει στον Σεπτέμβριο το όνομα του αυτοκράτορα Τιβέριου (14 π.Χ.-37 μ.Χ.), ο οποίος όμως εναντιώθηκε, έχοντας την ωριμότητα να σκεφθεί ότι οι συνεχείς αλλαγές στις ονομασίες των μηνών για λόγους κολακείας των ισχυρών μόνο σύγχυση προκαλούσαν.

Στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. καθιερώθηκε στην Κωνσταντινούπολη ως αρχή του εκκλησιαστικού έτους η 1η Σεπτεμβρίου, που συνέπιπτε με την αρχή της Ινδικτιώνος, κατά την οποία ετελείτο εορταστική ακολουθία, η «Ακολουθία της Ινδίκτου». Ετσι, κατά τους βυζαντινούς χρόνους το έτος και οι Ινδικτιώνες άρχιζαν τον Σεπτέμβριο, σύμφωνα με τα πρωτοχριστιανικά έθιμα της Ανατολικής Εκκλησίας, η οποία εξακολουθεί πάντα να εορτάζει την 1η Σεπτεμβρίου ως Αρχή της Ινδίκτου, οπότε αρχίζει και το εκκλησιαστικό έτος (ενιαυτός):

«Ο πάσης δημιουργός της κτίσεως, ο καιρούς και χρόνους εν τη ιδία εξουσία θέμενος, ευλόγησον τον στέφανον του ενιαυτού της χρηστότητός σου, Κύριε» – Απολυτίκιο της Ινδίκτου.

«Ο των αιώνων ποιητής και Δεσπότης, Θεέ των όλων υπερούσιε όντως, την ενιαύσιον ευλόγησον περίοδον σώζων τω ελέει σου τω απείρῳ Οικτίρμον, πάντας τους λατρεύοντας σοι τω μόνῳ Δεσπότῃ, και εκβοώντας φόβῳ Λυτρωτά. Εύφορον πάσιν το έτος χορήγησον» – Κοντάκιο της Ινδίκτου.

Στην Πάτμο θεωρούσαν την 1η Σεπτεμβρίου αρχικρονιά και την ονόμαζαν «Πρωτοσεπτεμπίαν», ενώ οι Νισύριοι και οι Κώοι την ονό-

Ευχαριστούμε όσους βοήθησαν στο αφιέρωμα για τον Σεπτέμβριο, ιδιαίτερα τις πηγές του εικονογραφικού υλικού για την ευγενική παραχώρηση του δικαιώματος χρησιμοποίησής τους.

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

▲ Σκηνές τρύγον, η εικονογράφηση για τον μήνα Σεπτέμβριο στο ημερολόγιο Les Tres Riches Heures du Duc de Berry, 15ος αι. Μουσείο Conde, Σαντιγί (Γαλλία).

Σεπτέμβριος - Σεπτέμβρης

◀ Η εικονογράφηση για τον μήνα Σεπτέμβριο στο χειρόγραφο Λειτουργικόν (Missal) του αρχιεπισκόπου Αλόνσο Καρίγιο της Ακούνια, 1446-1482. Καθεδρικός του Τολέδο, Ισπανία (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars»).

► Ο Σεπτέμβριος τρυγητής, λεπτομέρεια από τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Ισιδώρου της Λεόν, Ισπανία, π. 1130 (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars»).

► Ο Σεπτέμβριος γεμίζει τα κρασοβάρη με τον μούστο της νέας σοδειάς. Αρχιτεκτονικό μετάλλιο στο περιστύλιο του καθεδρικού της Παμπλόνα, Ισπανία. 14ος αιώνας (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars»).

▲ Γλυπτική απεικόνιση του Σεπτεμβρίου Τρυγητή στην πρόσοψη του καθεδρικού ναού της Φερράρας, π. 1240 (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars». Εκδ. Weidenfeld & Nicolson, London).

Ψηφιδωτές

μαζαν «Καλοχρονιά» ή «Αρχιχρο-
νιά». Πράγματι, παλιότερα η 1η Σε-
πτεμβρίου λεγόταν «Αρχιχρονιά»,
σε αντίθεση με την «Κλειδοχρονιά»
(31η Αυγούστου), οπότε «κλείδωνε»
ο χρόνος. Τη μέρα αυτή, εορτή του
αγίου Συμεών του Στυλίτη, ήταν
έθιμο οι έγκυες να απέχουν από κά-
θε εργασία για να μη γεννηθεί το
παιδί με το «σημάδι» του αγίου (Συ-
μεών/σημαδεύω).

Ο Σεπτέμβριος συνδέεται με ποι-
κίλες προλήψεις. Έτσι, σε ορισμένα
μέρη η 1η Σεπτεμβρίου θεωρείται
«ημέρα του Χρονογράφου», καθώς
πιστεύεται πως τη μέρα αυτή ο Χά-
ροντας «γράφει» όσους θα πεθά-
νουν στη διάρκεια του χρόνου. Για
να εξορκίσουν τον Χάροντα, τη μέ-
ρα αυτή οι νοικοκυραίοι σπάνε ρό-
δια στην είσοδο του σπιτιού τους.

Αλλά ο Σεπτέμβριος θεωρείται
αρχή του νέου έτους επειδή –εκτός
από τη σχέση του με την «κωνστα-
ντίνηια Ινδικτιώνα» και την έναρξη

του εκκλησιαστικού έτους– το μήνα
αυτό, με τη συγκομιδή και αποθή-
κευση των καρπών κλείνει ο κύκλος
του φυσικού έτους. Οπωσδήποτε,
είναι ο μήνας της φθινοπωρινής
ισημερίας (22 Σεπτ.), μιας, από
αστρονομική άποψη, πολύ λογικής
αφετηρίας του έτους. Αλλωστε, αρ-
κετά αρχαιοελληνικά ημερολόγια,
ανάμεσά τους των Λακεδαιμονίων
και των Μακεδόνων, είχαν ως αφε-
τηρία τη φθινοπωρινή ισημερία.
Έτσι, σε ορισμένα μέρη ονομάζουν
τον Σεπτέμβριο Χινόπωρο, θεωρώ-
ντας τον αρχή του φθινοπώρου, που
όντως αρχίζει ουσιαστικά τη φθινο-
πωρινή ισημερία, καθώς από τότε
μικραίνει σταδιακά η μέρα και με-
γαλώνει αντίστοιχα η νύχτα, μέχρι
τη μεγαλύτερη νύχτα του έτους,
στις 22 Δεκεμβρίου (χειμερινό ηλιο-
στάσιο).

Ο Σεπτέμβριος έχει διάφορες
ονομασίες στο λαϊκό καλαντάρι,
προερχόμενες από τις ασχολίες

▲ Ο όσιος Συμεών ο
Στυλίτης. Μικρογρα-
φία στην προμετωπί-
δα του Ευαγγελίου
των Λουκά, τρίτο τέ-
ταρο. 11ος αι. Αγίων
Ορος, Μονή Διονυσί-
ου (πηγή: «Ζωγραφι-
κή Βυζαντινών Χει-
ρογράφων». Εκδοτι-
κή Αθηνών).

στην ύπαιθρο στη διάρκεια του, κα-
θώς και τις εκκλησιαστικές γιορτές
του. Ονομάζεται Ορτυκολόγος, λόγω
του περάσματος των ορτυκιών που
αποδημούν νότια, και Τρυγομνός
ή Τρυγητής, λόγω του τρύγου, και
Αν-Νικήτας, από τη γιορτή του αγί-
ου Νικήτα (15 Σεπτ.) και, βέβαια,
Σταυριάτης, Σταυρίτης και Σταυρός,
από τη μεγάλη εορτή της Υψώσης
του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτ.).

Της ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΣ
ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΣΑΚΑ

Καθηγήτριας στο Τμήμα Ιστορίας
και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,
Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

Ο ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ συνδέεται άμεσα
με τον τρύγο, τόσο στις φιλο-
λογικές μαρτυρίες όσο και
στις κάθε είδους απεικονίσεις του. Σε
ρωμαϊκά ψηφιδωτά του δυτικού κρά-
τους, στα οποία ο ημερολογιακός κύ-
κλος απεικονίζεται με τις συνηθισμέ-
νες για κάθε εποχή ή μήνα αγροτικές
εργασίες, το Φθινόπωρο συχνά αποδι-
δεται με μία ή περισσότερες από τις
ποικίλες φάσεις του τρύγου: τη συγκο-
μιδή των σταφυλιών, τη μεταφορά
τους σε καλάθια, τις εργασίες του λη-
νού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το
λεγόμενο «ψηφιδωτό του ημερολογίου
των αγροτικών εργασιών» από τη
Vienne της νότιας Γαλλίας, όπου ο
τρύγος περιλαμβάνεται –μαζί με τη
συγκομιδή των μήλων– στις πρώτες
από τη σειρά των φθινοπωρινών ερ-
γασιών. Στο ψηφιδωτό, εξάλλου, της
«οικίας των μηνών» από τον Θύσδρο
της Τυνησίας μία παράσταση πατήμα-
τος των σταφυλιών αποδίδει τον μήνα
Σεπτέμβριο, όπως δείχνει η επιγραφή
που τη συνοδεύει. Οι απεικονίσεις αυ-
τές δεν διαφέρουν σε τίποτα από εκεί-

νες που –χωρίς να έχουν ημερολογια-
κό περιεχόμενο– αντλούν το θεματο-
λόγιό τους από τις δραστηριότητες
της καθημερινής ζωής, όπως, π.χ., η
σκηνή του πατήματος των σταφυλιών
σε ένα ψηφιδωτό ρωμαϊκής οικίας από
τη Merida της Ισπανίας.

Σε οψιμότερα ψηφιδωτά η σύνδεση
του Σεπτεμβρίου με τον τρύγο γίνεται
συνήθως με τρόπο λιγότερο ρεαλιστι-
κό: σταφύλια, κληματίδες και αμπελό-
φυλλα συνοδεύουν τις προσωποποιή-
σεις του πρώτου μήνα του φθινοπώ-
ρου ως απλά σύμβολα της εργασίας
αυτής. Στο ψηφιδωτό, π.χ., της «Μο-
νής της Κυρίας Μαρίας», στην αρχαία
Σκυθόπολη (Beth Shean), β' μισό του
6ου αι. μ.Χ., ο Σεπτέμβριος κρατά ένα
μεγάλο τσαμπί, το ίδιο και σε αποσπα-
σματικά σωζόμενο ψηφιδωτό από τα
Γέρασα της Ιορδανίας (λεγόμενο πα-
ρεκκλήσιο του Ηλία, της Μαρίας και
του Σορέγ), επίσης του 6ου αιώνα.

Η αφηρημένη απόδοση του τρύγου
μέσω σταφυλιών ή κληματίδας είναι
επίσης το συνηθέστερο σύμβολο του
φθινοπώρου στις προσωποποιήσεις
των εποχών του έτους σε όλη την όψι-
μη αρχαιότητα, όπως, π.χ., σε ψηφι-
δωτό δάπεδο από την Palencia στην
Ισπανία, όπου η μορφή παριστάνεται
στεφανωμένη με κληματίδα και στα-
φύλια, ενώ δίπλα της υπάρχει ένα κά-
νιστρο γεμάτο με τον ίδιο καρπό.

Στο ψηφιδωτό της παλαιοχριστιανι-
κής έπαυλης του Αργούς απεικονίζε-

Παραστάσεις

▲ Το πάτημα των σταφυλιών. Ισπανία, Merida, «οικία του Αμφιθεάιρον», 3ος αι. μ.Χ. (πηγή: M.-M. Vias Guitian, «La Ciudad de Merida», Madrid 1997).

◀ Δραστηριότητες των φθινοπώρων: η συγκομιδή και το πάτημα των σταφυλιών. Νότια Γαλλία, Vienne, «ψηφιδωτό του ημερολογίου των αγροτικών εργασιών», αρχές 3ου αι. μ.Χ. (πηγή: J. et Th. Durand, «Scenes de vie gallo-romaine, évoquées par le "calendrier des activités rurales"», Saint-Romain-en-Gal 1996).

◀ Προσωποποίηση των φθινοπώρων. Δελφοί, παλαιοχριστιανική βασιλική, α' μισό 4ου αι. μ.Χ. (πηγή: κάρτα του Αρχαιολογικού Μουσείου των Δελφών).

ται με συνοπτικό τρόπο ο τρύγος: ο Σεπτέμβριος μαζεύει σταφύλια με το υψωμένο αριστερό του χέρι, ενώ με το δεξί τα ρίχνει σε ένα μεγάλο ορθογώνιο σκεύος. Ανάμεσα στον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο, που στέκει δίπλα του, εικονίζεται καλάθι που προφανώς και αυτό περιέχει σταφύλια.

Δεν είναι, ωστόσο, μόνον ο τρύγος η δραστηριότητα που συνδέεται με τον πρώτο μήνα του φθινοπώρου, αφού η εποχή αυτή είναι γενικά περίοδος συγκομιδής πολλών καρπών. Οι μορφές,

έτσι, που προσωποποιούν τον Σεπτέμβριο στο ψηφιδωτό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Τεγέας και το Φθινόπωρο στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Δελφών κρατούν κάνιστρο, που στην πρώτη περίπτωση περιέχει μήλα και στη δεύτερη ποικιλία φρούτα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η προσωποποίηση του φθινοπώρου συνδέεται μερικές φορές με τον Διόνυσο, τον θεό του κρασιού, όπως, π.χ., στο ψηφιδωτό της Vienne, όπου ο σχεδόν γυμνός

ερωτιδίας με τον οποίο αποδίδεται η εποχή αυτή ιππεύει τίγρη και κρατά στο αριστερό του χέρι ποιμενική ράβδο (pedum), χαρακτηριστικό διονυσιακό σύμβολο, ενώ με το δεξί στηρίζει στον ώμο του ένα καλάθι γεμάτο αμπελόφυλλα και σταφύλια. Ακόμη πιο ενδεικτικό είναι ένα άλλο ψηφιδωτό δάπεδο του α' μισού του 4ου αι. μ.Χ., που αποκαλύφθηκε στη Haidra (αρχ. Ammaedara) της Τυνησίας και σήμερα βρίσκεται στο κτήριο των Ηνωμένων Εθνών στη Ν. Υόρκη. Παριστάνεται εκεί ο Αιών-Ενιαυτός, ως όρθια γυμνή εφηβική μορφή, μέσα σε κεντρικό ελλειψοειδές σχήμα, η περιφέρεια του οποίου περιλαμβάνει τις μικροσκοπικές απεικονίσεις των ζωδίων (rota anni). Οι τέσσερις γωνίες καταλαμβάνονται από τις εποχές, περικυκλωμένες από πουλιά και πλούσια καρποφόρα φυλλώματα, αυτά που αντιπροσωπεύουν την κύρια συγκομιδή της καθεμιάς απ' αυτές· ανάμεσά τους το φθινόπωρο –φτερωτός ερωτιδίας που περιβάλλεται από θαλερή κληματίδα γεμάτη καρπούς– φορά το διονυσιακό ένδυμα, τη νεβρίδα, και κρατά ένα μεγάλο τσαμπί σταφυλιών. Η συνύπαρξη, εξάλλου, του Αιώνα-Ενιαυτού και των εποχών –που συναντάται και σε άλλα ψηφιδωτά των δυτικών επαρχιών του κράτους– συμβολίζει την αρμονία του Σύμπαντος μέσα στον διαρκώς ανανεούμενο κύκλο της φύσης, ενώ η επιλογή του

θέματος αυτού για τη διακόσμηση πλούσιων ιδιωτικών οικιών συνδέεται με την επιθυμία των ιδιοκτητών να προβάλουν την ευημερία του οίκου τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

G.M. Fitzgerald, «A Sixth Century Monastery at Beth Shan (Scythopolis)», Philadelphia 1939.

S.J. Saller and B. Bagatti, «The Town of Nebo (Khirbet el-Mekhayyat), Jerusalem 1949, σ. 275–276, 284–285 (Γέρασα).

A. Blanco Freijeiro, «Mosaicos romanos de Merida», Corpus de mosaicos romanos de Espana, fasc. I, Madrid 1978.

Y. Duval (εκδ.), «Mosaïque romaine tardive. L' iconographie du Temps. Les programmes iconographiques des maisons africaines», Paris 1981.

D. Parrish, «The Mosaic of Aion and the Seasons from Haidra (Tunisia): An Interpretation of its Meaning and Importance, Antiquité Tardive», Revue internationale d' histoire et d' archeologie (IVe – VIIIe s.), III – 1995: La Tetrarchie (293–312).

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, II: Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987», σ. 194–197 αρ. 29 (Δελφοί).

Βλ και «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ» 31/12/2000, (Αργος): ό.π., 4/2/2001 (Τεγέα): ό.π., 1/4/2001 (Σκυνόπολη, Θυσσόρος): ό.π., 1/7/2001 (Δελφοί, Vienne).

Κατά μήνας Μεταγειτν

◀ Η Δήμητρα, καθιστή στο μέσον, η Περσεφόνη και ο Τριπτόλεμος, μαζί με τον Διόνυσο και τον Ηρακλή. Αττική υδρία με ανάγλυφη διακόσμηση, 335-325 π.Χ. Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ (πηγή: «Αρχαία Αγγεία». Εκδοτική Αθηνών).

Της **ΜΑΡΩΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ**

Επίκ. Καθηγήτριας
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΔΕΣΠΟΖΟΥΣΕΣ ΕΟΡΤΕΣ κατά τον Μεταγειτνιώννα και τον Βοηδρομιώννα ήταν τα Μικρά και τα Μεγάλα Ελευσίνια, καθώς και τα ομώνυμα Μυστήρια, προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης. Τα Μεγάλα Ελευσίνια γίνονταν «πεντετηρικώς» (το δεύτερο έτος των Ολυμπιάδων) και τα Μικρά Ελευσίνια «τριετηρικώς» (το πρώτο και το τρίτο έτος των Ολυμπιάδων). Οι απόψεις διίστανται σχετικά με την ακριβή ημερομηνία τελέσεώς τους, μολονότι επιγραφές μαρτυρούν ότι τα Ελευσίνια τελούνταν μετά τα Παναθήναια (28 Εκατομβαιώνος) και πριν από τα Ασκληπεία (17 ή 18 Βοη-

δρομιώνος) και τα Δημοκράτια (πιθανόν 12 Βοηδρομιώνος). Πιθανότατα το τετραήμερο της τελέσεώς τους έπεφτε στο διάστημα 13–20 Μεταγειτνιώνος. Αυτές οι εορτές των Ελευσινίων, που τελούνταν το θέρος, αμέσως μετά τη συγκομιδή των καρπών, έλαβαν τελικώς κοσμικό χαρακτήρα και περιλάμβαναν αγώνες με έπαθλο «κριθές» από το Ράριο πεδίο, δηλαδή από την πεδιάδα της Ελευσίνας. Αντιθέτως, καθαρώς μυστικό χαρακτήρα είχαν τα ετήσια μυστήρια ή όργια.

Τα Μεγάλα Μυστήρια

Στο δεύτερο μισό του Βοηδρομιώνος δεσπόζει η εορτή των Μεγάλων Μυστηρίων στην Ελευσίνα. Κατά τον Ομηρικό ύμνο της (στ. 473–476), η Δήμητρα δίδαξε τα «σεμνά όργια» της στους τέσσερις Ελευσίνιους βασιλείς

(Τριπτόλεμο, Διοκλή, Εύμολπο και Κελεό), και από αυτούς τα έμαθαν οι απόγονοί τους. Αργότερα γίνονταν δεκτοί και γόνοι άλλων οικογενειών, που εισάγονταν στα Μυστήρια από τον «μυσταγωγό», ο οποίος ανήκε σε μία από τις τέσσερις βασιλικές οικογένειες. Μετά την ενσωμάτωση της Ελευσίνας στο κράτος των Αθηνών, γίνονταν δεκτοί όλοι οι Έλληνες. Αργότερα γίνονταν δεκτοί και οι Ρωμαίοι, αποκλείονταν όμως οι «βάρβαροι».

Η λειτουργία του ιερού της Ελευσίνας και η τέλεση των Μυστηρίων απαιτούσε την ύπαρξη πολυάριθμου ιερατείου και βοηθητικού προσωπικού, το οποίο ανήκε στις παραπάνω οικογένειες. Π.χ., στο γένος των Ευμολπιδών ανήκαν ο *Ιεροφάντης*, σ' εκείνο των Κηρύκων ο *Ιεροκλήρυξ* και ο *Επιβώμιος ιερεύς*, σ' εκείνο του Τριπτόλεμου ο *Δαδούχος*· αντιστοίχως η *Ιερο-*

φάντις ανήκε στο γένος των Ευμολπιδών ή των Φυλλιδών, η *ιέρεια της Δήμητρος* (ή *Επώνυμος ιέρεια*) σ' εκείνο των Φυλλιδών και αργότερα των Ευμολπιδών. Αυτοί πλαισιώνονταν από τον *Ιακχοφόρο*, τον *Κουροτρόφο*, τον *Δαιρίτη* και την *ιέρεια Δαιρίτιδα*, στην πομπή του Ιάκχου. Επίσης ήσαν ο *Λικνοφόρος*, που έφερε το λίκνο, οι *Υδρανοί*, που κάθαιραν τους υποψηφίους μύστες, οι *Σπονδοφόροι*, που κήρυσσαν την ιερά εκεχειρία μεταξύ των Ελλήνων για να λάβουν μέρος στα Μυστήρια, οι *Πυρφόροι*, που διατηρούσαν το ιερό πυρ, ο *Ιεραύλης*, που έπαιζε αυλό και διηύθυνε τη μουσική, οι *Γυνωδοί* και οι *Γυνήτριες*, οι *Νεωκόροι* και οι *Φαιδρυνταί*, που καθάριζαν τους ναούς και τα αγάλματα των θεών αντιστοίχως, και οι *Παναγείς*. Ιερατικά καθήκοντα εκτελούσαν και δύο «*παίδες αφ' εστίας μεμυημένοι*» τους οποίους

Λώνα και Βοηδρομιώνα

◀ **Ο Πλούτωνας οδηγεί την Περσεφόνη με το τέθριππο άρμα τον στον Κάτω Κόσμο. Προπορεύεται η Εκάτη κρατώντας δάδα, και ακολουθεί ο Ερμής. Ερυθρόμορφος απολυκός κρατήρας, 360-350 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία», τ. 2. Εκδοτική Αθηνών).**

διάλεγαν με κλήρο μεταξύ των γόνων των παλαιών οικογενειών της Ελευσίνας.

Οι προετοιμασίες

Τη γενική διεύθυνση των Ελευσινίων Μυστηρίων—όπως και όλων των θρησκευτικών τελετών—είχε ο άρχων βασιλεύς των Αθηνών, βοηθούμενος από τον *πάρεδρο* και τους *ιεροποιούς*, εκλεγμένους αντιπροσώπους των Αθηνών. Ειδικώς στα οικονομικά τον άρχοντα βασιλέα βοηθούσαν οι τέσσερις *επιμελταί* των μυστηρίων (δύο εκλεγμένοι από τον δήμο και ανά ένας από τα γένη των Ευμολπιδών και των Κηρύκων). Αστυνομικά καθήκοντα είχαν οι υπό τον άρχοντα βασιλέα *κήρυκες*, κάθε δε παράπτωμα εκδικαζόταν επιτόπου από την ιερά γερουσία. Για βαρύτερα παραπτώματα αρμοδία ήταν η Βουλή των πεντακοσίων, στην οποία λογοδοτούσε ο άρχων βασιλεύς την πρώτη ημέρα μετά τη λήξη των μυστηρίων.

Οι προετοιμασίες της εορτής άρχιζαν στις 13 Βοηδρομιώνος, όταν οι Αθηναίοι έφηβοι πήγαιναν εν πομπή στην Ελευσίνα για να παραλάβουν τα «ιερά» και να τα μεταφέρουν την επομένη (14 Βοηδρομιώνος) στο Ελευσίνιο των Αθηνών, όπως μαρτυρεί πολύ

μεταγενέστερη επιγραφή (περίπου 220 μ.Χ.), η οποία όμως παραπέμπει στις αρχαίες ιερές παραδόσεις: *αγαθή τύχη δεδόχθαι τω δήμω προστάξει τω κοσμητή των [εφήβων κ]ατά τα αρχαία νόμιμα [ά]γειν Ελευσινάδε του[ς] εφήβους τη τρίτη επί δέ[κα] του Βοηδρομιώνος μετά το[υ] ειθισμένου σχήματος της άμα ιεροίς πομπή[ς] ίνα τη τετράδι επί δέκα πα[ρα]π[έ]μψωσιν τα ιερά μέχ[ρι] του Ελευσινίου του υπό [τη] π[η]όλει.*

Θυσία χοίρου

Η 15 Βοηδρομιώνος, πρώτη ημέρα της κυρίως εορτής των Μυστηρίων, λεγόταν *αγυρμός* (συνάθροιση), διότι τότε γινόταν η *πρόρρησις* (προκήρυξη) της εορτής, στην οποία καλούνταν να μετάσχουν όλοι, άνδρες και γυναίκες. Εξαιρούνταν οι εγκληματίες και οι ξενόγλωσσοι.

Η 16η Βοηδρομιώνος, δεύτερη ημέρα των Μυστηρίων, λεγόταν *άλαδε μύσται*, επειδή οι μύστες και οι μέλλοντες να μυηθούν καλούνταν να καθαρθούν στη θάλασσα του Φαλήρου ή του Πειραιά, μαζί με το γουρουνάκι

τους, το οποίο θα θυσίαζαν την επομένη ημέρα (17 του μηνός), που ονομαζόταν *ιερεία δέυρο*, προς τιμήν της Δήμητρας και της Κόρης. Οι μυημένοι θυσίαζαν το γουρουνάκι τους στο Ελευσίνιο των Αθηνών. Στις 18 του μηνός γίνονταν θυσίες στην Αθήνα, ιδιαιτέρως προς τον Διόνυσο τρυγητή, με προσφορές *απαρχών*, και στον Ασκληπιό.

Οι αμύητοι πήγαιναν στην Ελευσίνα για να θυσιάσουν το γουρουνάκι τους και να μυηθούν. Προϋπόθεση για τη μύησή τους στα Μεγάλα Μυστήρια της Ελευσίνος αποτελούσε η προμύησή τους στα Μικρά Μυστήρια, τα οποία τελούνταν στις Αγρες επτά μήνες νωρίτερα, τον μήνα Ανθεστηριώνα.

Μετά τη μύησή τους έπιναν τον κυκεώνα, το ποτό με το οποίο, κατά την παράδοση, έπαυσε τη νηστεία της η Δήμητρα στον οίκο του Κελεού, αφού αρνήθηκε να πιεί το κόκκινο κρασί που της προσέφεραν. Τον κυκεώνα παρασκεύασε η Μετάνειρα, σύζυγος του Κελεού, από αλεύρι, νερό και φλη-

Οι εορτές του όψιμου καλοκαιριού στην αρχαία Αττική: Μεγάλα Ελευσίνια, Γενέσια, Βοηδρόμια

σκούνι, καθ' υπόδειξη της Δήμητρας (Ομηρ. ύμν. 208–210): «*άνωγε δ' αρ' άλφι και ύδωρ/ δούναι μίξασαν πέμνεν γλήχωνι τερείνη/ η δε κυκεώ τεύξασα θεά πόρεν ως εκέλευε.*» Ως αποδεικτικό στοιχείο της χρήσεως κριθαριού στον κυκεώνα αναφέρεται ότι ένας ξένος από την Επίδαυρο, παραβαίνοντας τους κανόνες, βγήκε στον δρόμο έχοντας κριθάρι από τον κυκεώνα στα γένια του, για να δει την πομπή του Ασκληπιού.

Προς την Ελευσίνα

Τη 19η Βοηδρομιώνος ξεκινούσε από την Αθήνα η πομπή των μυστών προς την Ελευσίνα («κατά τα αυτά [δε τη] ενάτη επί δέκα του Βοηδρομιώνος προσ[τάξα]ι. τω κοσμητή των εφήβων άγειν τους εφή[βους] [πάλιν] Ε[λ]ευσινάδε»). Κατ' άλλους η ημέρα της πομπής ήταν η 20η Βοηδρομιώνος (Σχόλ. εις Αριστοφ. Βατρ. στ. 324): «*μία των μυστηρίων εστίν η εικός, εν η τον Ιακχον εξάγουσι.*» Η αντίφαση αίρεται, αν λάβουμε υπόψη ότι η πομπή των παλαιών μυστών ξεκινούσε από την Αθήνα το πρωί της 19ης Βοηδρομιώνος, περνούσε τη γέφυρα του Κηφισού, συναντούσε την πομπή των νέων μυστών στα ρέματα που ονομάζονται Ρειτοί, και όλοι μαζί έφταναν στην Ελευσίνα μετά τη δύση του ηλίου, οπότε κατά την αρχαιότητα άρχιζε το νέο ημερονύκτιο, δηλαδή η 20η Βοηδρομιώνος. Εκεί, στο φως από τις δάδες, τελούσαν ολονυχτία με τραγούδια και χορούς γύρω από το Καλλίχορον φρέαρ.

«Ου μαθείν τι...»

Την ημέρα της 20ης του μηνός οι μύστες αναπαύονταν, ώστε να λάβουν μέρος στα δρώμενα της 21ης–22ας στο Τελεστήριο. Τι ακριβώς διαδραματιζόταν εκεί, δε γνωρίζουμε. Ευτυχώς, είχε διαβεβαιώσει τους Ελευσίνιους βασιλείς η Δήμητρα, όποιος θνητός πάνω στη γη «έβλεπε με τα μάτια του» (*όπωπεν*) τα μυστήριά της, ενώ δεν θα είχε την ίδια καλοτυχία όποιος πέθαινε και πήγαινε στο σκοτάδι χωρίς να έχει τελειωθεί με αυτά (Ομηρ. ύμν. 480–482)· και ο Πίνδαρος υμνεί: «*όλβιος όστις ιδών κείν' είσ' υπό χθόν' οίδε μεν βίου τελευτάν, οίδε δε δίδοστον αρ-*

κίν.» (απόσπ. 121). Οτι επρόκειτο για δρώμενα και όχι για διδασκαλίες επιβεβαιώνεται από τον Αριστοτέλη, αφού κατ' αυτόν οι μυούμενοι όφειλαν «ου μαθεῖν τι, ἀλλά παθεῖν καὶ διατεθῆναι». Κατά τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα επρόκειτο για τη δραματική αναπαράσταση της αρπαγής της Κόρης από τον Πλούτωνα, της αναζήτησής της από τη Δήμητρα, του πένθους και της νηστείας της θεάς, καθώς και της λύσης του όλου δράματος με την επάνοδο της Κόρης από τον Αδη για τα δύο τρίτα του έτους.

Η αναγνωριστική φράση για τον πρώτο βαθμό μυήσεως στην Ελευσίνα και της συμμετοχής στα ιερά δρώμενα

νυσο-Βάκχο. Ετσι, ο Δαδούχος των Μυστηρίων καλεί τον Διόνυσο, κρίζοντας: «Σεμελήιε Ιακχε Πλουτοδότα». Το επίθετο Πλουτοδότης παραπέμπει στον Πλούτωνα. Πράγματι, η εναλλαγή εμβλημάτων του βρέφους Διονύσου και του Πλούτωνος (νεβρίς, κέρας αφθονίας, στεφάνι από κισσό) στην αγγειογραφία μαρτυρεί την ταύτισή τους. Ετσι, ο πάρεδρος των μεγάλων Ελευσιακών θεαινών εμφανίζεται είτε ως σύζυγος είτε ως υιός καθεμιάς από αυτές, κατά το αρχέτυπο της διπολικής σχέσεως άρρενος-θήλεος είτε μεταξύ συζύγων είτε μεταξύ μητέρας και υιού.

Διόνυσος, Δήμητρα και Κόρη απο-

-μυστική παράσταση του χθονίου Διός-Πλούτωνος-Διονύσου- ή ότι ανάμεσα στα άνθη που ίσως περιείχε η κίστις, να υπήρχε και ένας ή περισσότεροι φαλλοί, σύμβολα γονιμότητας.

Οι πύλες του Αδη

Η αρπαγή και ο γάμος της Περσεφόνης με τον Πλούτωνα έγιναν το φθινόπωρο («Πλούτωνος πολύτιμη δάμαρ ... αρπαγίμαία λέχη μετοπωρινά νυμφευθείσα»)· επίσης αυτή, ως βασίλισσα του κάτω κόσμου, κατέχει τις πύλες του Αδου στα ενδότερα της γης («η κατέχει Αἴδαιο πύλας ὑπὸ κεύθεα γαίης»).

◀ **Ο Ερμής οδηγεί την Περσεφόνη από κάποιο χάσμα της γης στον επάνω κόσμο. Η Εκάτη φωτίζει τον δρόμο με τη δάδα της, ενώ η Δήμητρα περιμένει την επιστροφή της κόρης της. Ερυθρόμορφος κρατήρας, π. 440 π.Χ. Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία», τ. 2. Εκδοτική Αθηνών).**

ήταν η εξής: «Ενήστευσα, έπιον τον κυκώνα, έλαβον εκ κίστης, εγγευσάμενος απεθέμην εις κάλαθον και εκ καλάθου εις κίστην.» Ανώτερος βαθμός μυήσεως ήταν η εποπτεία ή τελετή, η οποία γινόταν κάποιο επόμενο έτος από την πρώτη μύηση, και όσοι την είχαν λάβει καλούνταν τετελεσμένοι.

Το άρρητο μυστικό

Κατά τους Ορφικούς ύμνους ο Πλούτων είναι ο ίδιος ο Ζεύς, ο οποίος ως χθόνιος («Ζευ χθόνιε ... Πλούτων») ενώθηκε κατά τρόπο άρρητο με την Περσεφόνη και την κατέστησε μητέρα του πολυμόρφου Ευβουλέως, που βοά πικρά («ην Ζευς αρρήτοισι γοναίς τεκνώσατο κούρην, μήτερ εριβρεμέτου πολυμόρφου Ευβουλῆος»). Αλλά ο Ευβουλεύς είναι ο Διόνυσος (ή Διόνυσος Ζαγρεύς), που γεννήθηκε με άρρητο γάμο του Διός με την Περσεφόνη, όπως επαναλαμβάνεται στον ύμνο του Διονύσου: «Ευβουλεύ ... Διός και Περσεφονείης αρρήτοις λέκτροισι τεκνωθείς».

Ο προπομπός των Ελευσινίων, ο Ιακχος -ένας έφηβος με λαμπάδα στο χέρι- δεν είναι μόνο προσωποποίηση της μυστηριακής κραυγής (ιαχή, ιακή), αλλά και ταυτόσημος με τον Διό-

τελούν τριάδα γονιμικών θεοτήτων. Ας μη ξεχνούμε την Βαυβώ των Μυστηρίων -την Ιάμβη, που με τις άσεμνες χειρονομίες της (επίδειξη του αιδοίου;) ξανάφερε το χαμόγελο στα χείλη της βαρυπενθούσας Δήμητρας-, τους από αυτήν εμπνευσμένους «γεφυρισμούς» (τα άσεμνα πειράγματα που αντάλλασσαν οι πορευόμενοι προς την Ελευσίνα καθώς διάβαιναν τη γέφυρα του Κηφισού), και τέλος την παρομοίωση του γυναικείου αιδοίου με «χοίρο» (π.χ., στους Αχαρνείς του Αριστοφάνους ο Μεγαρέυς εμφανίζει στον Δικαιοπόλη τα κοριτσάκια του ως γουρουνίτσες προς πώληση). Να ήταν άραγε αυτός ο λόγος που οι μύστες θυσιάζαν χοίρο, και μάλιστα μετά από καθαρισμό τους μαζί με αυτόν στη θάλασσα; Άγνωστο.

Όπως άγνωστο παραμένει το τι περιείχε το καλάθι και το κιβώτιο (κίστις) της αναγνωριστικής φράσεως των μυημένων. Κατά την άποψή μας, η αναφορά σε δοκιμή γευστική (εγγευσάμενος) παραπέμπει σαφώς σε κάτι (υγρό ή στερεό) του οποίου μεταλάμβαναν οι μύστες. Αυτό δεν αποκλείει άλλες υποθέσεις, π.χ. ότι γύρω από την κίστη ήταν περιελιγμένο ένα φίδι

Αυτές οι γήινες πύλες βρίσκονται στο άντρο της Ελευσίνας, όπου την οδήγησε ο Πλούτων («υπ' Ατθίδος ἡγαγες άντρον δήμου Ελευσίνος, τόθι περ πύλαι είς' Αἴδαιο»).

Στον ουρανό, ο αστερισμός της Παρθένου παριστάνει την Κόρη-Περσεφόνη, που κρατεί στο χέρι τον Στάχυ, τον λαμπρότερο αστέρα του αστερισμού της, σύμβολο επίσης (ο στάχυς) της ελευσινιακής λατρείας. Σημειώτεον ότι το ζώδιο της Παρθένου (το οποίο προ δύο χιλιάδων και πλέον ετών συνέπιπτε με τον ομώνυμο αστερισμό) είναι το τελευταίο από τα έξι ζώδια που ανήκουν στο βόρειο ημισφαίριο του ουρανού, το ημισφαίριο της ζωής. Το χωρίζει από το αμέσως επόμενο ζώδιο, τον Ζυγό (ή Χηλές Σκορπίου) -ο οποίος ανήκει στο νότιο ημισφαίριο του ουρανού, το ημισφαίριο του θανάτου-, το σημείο της φθινοπωρινής ισημερίας. Ετσι, η διάβαση του ήλιου από το βόρειο στο νότιο ημισφαίριο του ουρανού κατά τη στιγμή της φθινοπωρινής ισημερίας συνδέθηκε μυστικώς με την αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα και την καθοδό της στον Αδη. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι ο χρόνος εορτασμού των Μεγάλων Μυστηρίων στην Ελευ-

σίνα συνέπιπτε με την αρχή του φθινοπώρου.

Τα έξοδα της μύησης

Η μύηση δεν προσφερόταν δωρεάν, αλλά κόστιζε ακριβά. Π.χ., στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. το άθροισμα των επιμέρους ποσών που πλήρωνε ο μυούμενος σε καθένα από τους αξιωματούχους ανερχόταν σε 15 δραχμές, όσο περίπου 10 ημερομίσθια. Από θραύσμα επιγραφής πληροφορούμεθα ότι ημερησίως από κάθε μυούμενο ελάμβαναν ο ιεροποιός μισό οβολό και ο ιερέας της Δήμητρας ένα οβολό. Κατά το διάταγμα, τα χρήματα αυτά, που θα πρέπει να ξεπερνούσαν τις 15.000 δραχμές, κάλυπταν τα έξοδα των Μυστηρίων, μετά την αποπληρωμή των οποίων εισέπρατταν την αμοιβή τους το ιερατείο και οι κατώτεροι αξιωματούχοι.

Το τέλος της εορτής

Το τέλος των Ελευσινίων Μυστηρίων στις 22 Βοηδρομιώνος ονομαζόταν Πλημοχόαι, από το είδος των χρησιμοποιούμενων αγγείων. Κάθε μυημένος γέμιζε ένα ζεύγος από αυτές με νερό και τις τοποθετούσε μία προς ανατολάς και μία προς δυσμάς, προφέροντας κάποια μυστική φράση, που δεν διασώθηκε. Την επομένη (23 Βοηδρομιώνος) αναχωρούσαν οι μύστες για την Αθήνα, ενώ συγκαλείτο «ιερά βουλή» στην Ελευσίνα. Τέλος, στις 24 Βοηδρομιώνος, κατά τη νομοθεσία του Σόλωνα συνεδρίαζε η Βουλή των πεντακοσίων στο Ελευσίνιο να Αθηνών, όπου ο άρχων βασιλεύς λογοδοτούσε για όλα τα συμβάντα της εορτής.

Τα Ελευσίνια Μυστήρια επέζησαν και κατά τη χριστιανική εποχή. Εξαφανίσθηκαν όταν οι ορδές του Γότθου Αλάριχου κατέστρεψαν εντελώς το Ιερό της Ελευσίνας το 395 μ.Χ.

Άλλες εορτές

Εκτός από τις σταθερές μηνιαίες εορτές, στις 5 Βοηδρομιώνος εορτάζονταν τα Γενέσια, προς τιμήν των νεκρών. Την επομένη γινόταν πομπή και θυσία 500 κατοικίων προς τιμήν της Αρτέμιδος Αγροτέρας και Ενυαλίου, στο ιερό της θεάς στις Αγρες, που συνδέεται με τη νίκη των Αθηναίων στη μάχη του Μαραθώνος την ημερομηνία αυτή. Και στις 7 Βοηδρομιώνος τελούνταν τα Βοηδρόμια, παλαιά εορτή προς τιμήν του Απόλλωνος Βοηδρομίου, δηλαδή του θεού που κατά τη μάχη «σπεύδει να συμπαρασταθεί στη βοή και την επίκληση».

Βιβλιογραφία

Ομηρικοί ύμνοι στη Δήμητρα.

Ορφικοί Ύμνοι.

Λήμμα Ελευσίς, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια.

Π. Λεκατσά, «Διόνυσος», Ψυχικό 1971.

H. W. Parke, «Festivals of the Athenians», Thames and Hudson, London 1977.

Jon Mikalson, «The sacred and civil calendar of the Athenian year», Princeton UP, 1975.

«Έργα και Ημέραι» - «Φάσεις απλανών...»

Ο ΗΣΊΟΔΟΣ, στο *Έργα και ημέραι* (στ. 609-614), συμβουλεύει τον αδελφό του Πέρση, όταν δει τον Ωρίωνα και τον Σείριο να μεσουρανούν ενώ η ροδοδάκτυλη Ηώς βλέπει τον Αρκτούρο, τότε πρέπει να τρυγήσει και να φέρει τα σταφύλια στο σπίτι του, να τα αφήσει δέκα μερόνυχτα στον ήλιο και πέντε μερόνυχτα στη σκιά, και την έκτη μέρα να τραβήξει στα αγγεία τα δώρα του χαροκόπου Διονύσου, δηλαδή τον μούστο (Εὐτ' αν δ' Ωρίων και Σείριος ες μέσον ἔλθῃ/ ουρανόν, Αρκτούρον δε ἴδῃ ροδοδάκτυλος Ηώς,/ ὦ Πέρση, τότε πάντας αποδρέπεν οἶκαδε βότρυς/ δείξαι δ' πελίω δέκα τ' ἡμέατα και δέκα νύκτας, πέντε δε συσκιάσαι, ἔκτω δ' εἰς ἄγγε' ἀφύσσαι/ δῶρα Διωνύσου πολυγυθέος.) Το να φαίνεται ο Αρκτούρος την αυγή σημαίνει την εώα επιτολή του, η οποία σημειωνόταν περί τις 5-15 Σεπτεμβρίου (Ginzler, 17 Σεπτεμβρίου), ενώ ο Ωρίων και ο Σείριος βρίσκονταν ψηλά στον νυκτερινό ουρανό.

Την ανακούφιση των ανθρώπων από τον θερινό καύσωνα, καθώς αρχίζει το φθινόπωρο με τα πρωτοβρόχια, συνδέει πάλι ο ποιητής με την ορατότητα του Σείριου στον νυκτερινό ουρανό (στ. 414-419): Όταν πια ο φλογερός ήλιος λιγοστεύει το καύμα του που ιδρώτα φέρνει, κατά το φθινόπωρο, που ο μεγαλοδύναμος Ζεύς αρχίζει τις βροχές και το σώμα του ανθρώπου γίνεται πολύ πιο ευκίνητο, γιατί την εποχή αυτή το αστέρι ο Σείριος λίγη ώρα την ημέρα έρχεται πάνω από το κεφάλι των βασανισμένων ανθρώπων, και χαιρέται το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας (Ἦμος δὲ λήγει μένος οἶκος πελίοι/ καύματος ἰδαλίμου, μετοπωρινόν ομβρήσαντος/ Ζηνός ερισθενέος, μετὰ δε τρέπεται βρότεος χρωσ/ πολλόν ελαφρότερος· δη γὰρ τότε Σείριος αστήρ/ βαιόν υπέρ κεφαλῆς κηριτρεφῶν ανθρώπων/ ἔρχεται ἡμάτιος, πλείον δέ τε νυκτός επαυρεῖ.)

Ο Κλαύδιος Πτολεμαῖος, στο έργο του *Φάσεις απλανών και επισημασιών* (2ος αι. μ. Χ.) αναφέρει λακωνικώς τα αστρονομικά και μετεωρολογικά φαινόμενα που παρατηρούνται τον αιγυπτιακό μήνα *Θωθ* (Σεπτέμβριο – 1η *Θωθ* = 29 Αυγούστου).

Αστρονομικά

Αρχή φθινοπώρου στις 18 *Θωθ* (15 Σεπτ.) και μετοπωρινή ισημερία στις 28 *Θωθ* (25 Σεπτ.).

Επιτέλλουν: ο επί της ουράς του Λέοντος στις 1-3 και ο Κάνωβος στις 14.

Εώς ανατέλλει: ο Αρκτούρος στις 23-29.

Εώι δύνουν: ο έσχατος του ποταμού στις 4-26· ο λαμπρός της Λύρας στις 5· ο λαμπρός του Ορνιθός στις 9-25· ο κοινός Ιππου και Ανδρομέδας στις 24-30.

Εσπέριοι ανατέλλουν: η Αιξ στις 3-23· ο λαμπρός του Περσέως στις 10· ο

λαμπρός του Νοτίου ιχθύος στις 19· ο εν τω επομένω ὦμω του Ηνιόχου στις 21.

Κρύπτονται (εσπέριοι δύνουν): ο Στάχυς στις 2-5· ο λαμπρός της νοτίας Χήλης στις 6-25· ο κατά το γόνυ του Τοξότου στις 18· ο Αντάρης στις 21-29.

Μετεωρολογικά

Οι Ετησίοι (μελέμια) παύονται στις 1 (Ιππαρχος), 3 (Αιγύπτιοι), 4 (Κάλλιπος), 5 (Κόνων), 14 (Καίσαρ) *Θωθ*.

Δυσαιρία (κακή ατμοσφαιρική κατάσταση) στις 5, 7 (Μητρόδωρος)· 6 (Εύδοξος)· 10 (Φίλιππος)· στις 7 και αταξία αέρος (Κάλλιπος, Ευκτήμων, Φίλιππος).

Ακρασία αέρων στις 13 (Δοσίθεος).

Ομίχλη, καύσων, βροχή στις 6 (Αιγύπτιοι).

Ψιχάλα στις 22 (Εύδοξος). Ψιχάλα και άνεμος στις 23 (Αιγύπτιοι).

Βροχή στις 19 (Ιππαρχος), 23 (Κάλλιπος, Μητρόδωρος), 26 (Εύδοξος), 29 (Δημόκριτος).

Βροχή και βροντές στις 1 (Εύδοξος).

Ανεμος, βροχή, βροντές στις 3, 6, 7 (Εύδοξος).

Βροχή, θαλασσοταραχή ή νοτιάς στις 8 (Αιγύπτιοι).

Βροχή κατά θάλασσα στις 20 (Μητρόδωρος).

Καταιγίδα στις 10 (Δοσίθεος), 11 (Αιγύπτιοι).

Απηνιότης στις 3 (Ιππαρχος).

Νοτιάς στις 6 (Ιππαρχος), 15 (Εύδοξος), 18 (Δοσίθεος), 22 (Εύδοξος).

Ζέφυρος ή αργέστης στις 9, 22 (Αιγύπτιοι).

Ζέφυρος ή λίβας στις 21 (Αιγύπτιοι).

Ζέφυρος ή νότος με ημερινή βροχή στις 25 (Αιγύπτιοι), και χωρίς βροχή 26 (Ιππαρχος).

Εξαφανίζονται τα χελιδόνια στις 17 (Δημόκριτος Αβδηρίτης).

Επισημαίνει: στις 2 (Ιππαρχος), 4 (Κάλλιπος), 16 Κάνωβος (Κάλλιπος), 17 (Μητρόδωρος), 18 (Αιγύπτιοι), 28 (Αιγύπτιοι, Εύδοξος), 29 (Ευκτήμων), 30 (Ευκτήμων, Φίλιππος, Κόνων).

Μ. Κ. Παπαθανασίου

▲ Απόσπασμα αναγεννησιακής νωπογραφίας με ανθρωπομορφικές και ζωομορφικές παραστάσεις των έναστρον ουρανού, έργο του *Taddeo Zuccari*. *Villa Farnese*, Βιτέρμπο (Ιταλία). Διακρίνονται η Μεγάλη Αρκτίς, δεξιά κάτω από την ουρά της ο Αρκτούρος, και χαμηλότερα οι ζωδιακοί αστερισμοί του Λέοντα και της Παρθένου.

Ένα βυζαντινό ωροσκόπιο του Ισλάμ

Της **ΜΑΡΩΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ**

Επικ. Καθηγήτριας
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ βυζαντινά αστρολογικά έργα είναι η «Αποτελεσματική πραγματεία προς Τιμόθεον» του Στεφάνου του Αλεξανδρέως, ο οποίος κλήθηκε από τον Ηράκλειο (610–641) στην Κωνσταντινούπολη για να διδάξει τις μαθηματικές επιστήμες.

Αρχικώς ο Στέφανος εκθέτει τις απόψεις του περί της «δι' αστρονομίας επιστημονικής μυήσεως» και τις προσπάθειές του να προσφέρει γνώση «διά της ενδεχομένης τε και δυνατής αστροθεσίας», την οποία ο θεός μάς έδωσε να χρησιμοποιούμε «προφήτιδος δίκην». Τονίζει όμως, ότι «η τελεία γνώσις και αψευδεστάτη θεού και μόνου εστίν, άνθρωποι δε διά στοιχείων και δι' αστέρων τεκμαιρόμενοι εκ μέρους γινώσκουσι και εκ μέρους προλέγουσι».

Στη συνέχεια εξιστορεί πως τον επισκέφθηκε «εν τω παιδευτηριακῷ κηπιδίῳ» ο Επιφάνιος, Αραβικός έμπορος (δηλαδή συναλλασσόμενος με Αραβες). Είχε μόλις φθάσει από την Αραβία και, αμέσως μετά τα καλωσορίσματα, του ζήτησε να διατάξει ένα μα-

θητή του να μετρήσει με τον αστρολάβο την «ωροσκοπικήν μοίραν» (= τον ωροσκόπο, δηλαδή την ανατέλλουσα μοίρα του Ζωδιακού) και τα λοιπά στοιχεία του ωροσκοπίου της στιγμής της εισόδου του στον κήπο, διότι είχε να του διηγηθεί νέα – ζήτησε δηλαδή ο Επιφάνιος να γίνει ένα ωροσκόπιο καταρχών, που υπολογίζεται για τη στιγμή κατά την οποία τίθεται το ερώτημα.

Όσο ο μαθητής του Στεφάνου Σωφρόνιος έκανε τις σχετικές μετρήσεις, ο Επιφάνιος άρχισε να διηγείται ότι «κατά την έρμημον της Εθρίβων εφάνη τις ανήρ εκ της των λεγομένων Κορασιανών φυλής, της του Ισμαήλ γενεαλογίας, όνομα δε αυτώ Μωάμεθ, και εαυτόν είναι λέγει προφήτην. εφάνη δε εν μηνί Φαρμουθί, ως λέγεται Ρωμαϊκῶς απρίλλιος, του 932 έτους (απ' αρχής Φιλίππου). άγει δε καινοφωνίας και διδαχὴν εξηλλαγμένην, υποσχείνεται δε τοις δεχομένοις αυτού την διδαχὴν πολέμων νίκας και εκθρών επικρατείας και παραδείσου τρυφῆν. εγὼ δε ταῦτα παριστορήσας και έμφοβος γεγονώς επί τη του ανδρός ευδοκιμήσει, πως δεξιά κέχρηται τύχη και εν ανδραγαθία κραταιούται, εθέμην σκοπόν αναθέσθαι σοι ταῦτα τω φιλοσόφῳ, όπως διά της δοθείσης σοι σοφίας εύρης την εις αυτόν τούτον τον άνδρα γνώσιν». Η χρονολόγηση «από αρχής Φιλίππου»

άρχισε στην Αίγυπτο στις 12 Νοεμβρίου (1η Θωθ) του 324 π.Χ., άρα το έτος 932 αντιστοιχεί στο 609/610 μ.Χ.

Κατά τον Στέφανο, ο Επιφάνιος τον επισκέφθηκε στις 5 Θωθ, ημέρα Τρίτη, ώρα τρίτη (δεν αναφέρεται το έτος) τότε ο ήλιος βρισκόταν στις 9° 5' Παρθένου. Εισάγοντας τα στοιχεία αυτά στον αστρολάβο, βρήκε ότι ανέτελλε (= ωροσκόπος) η 20° Ζυγού και έδυε η 20° Κριού, ενώ μεσουρανούσε η 22° Καρκίνου και αντιμεσουρανούσε η 22° Αιγόκερω. Τα υπόλοιπα στοιχεία του ωροσκοπίου δεν συναναφέρονται, σημειώνονται όμως στο παρεμβαλλόμενο σχέδιο του ωροσκοπίου οι θέσεις όλων των πλανητών, οι σύνδεσμοι της σεληνιακής τροχιάς και ο κλήρος τύχης στους οίκους, οι οποίοι υπολογίσθηκαν βάσει του ωροσκόπου και του μεσουρανήματος.

Κατά τον ιστορικό Κεδρνό, ο Στέφανος υπολόγισε το ωροσκόπο του Ισλάμ την Πέμπτη 3 Σεπτεμβρίου του 12ου έτους της βασιλείας του Ηρακλείου (= 6131 από κτίσεως κόσμου). Από τον έλεγχο των αστρονομικών στοιχείων του ωροσκοπίου οι O. Neugebauer και H. B. van Hoesen (1959) βρήκαν ότι το ωροσκόπιο υπολογίσθηκε για την 1η Σεπτεμβρίου 621, στις 8:55 π.μ. στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή την Πρωτοχρονιά του βυζαντινού έτους 621 (1 Σεπτ. 621 – 31 Αυγ. 622), στο

οποίο πέφτει η πρώτη ημέρα της Εγίρας (16 Ιουλίου 622).

Προφανώς εκ παραδρομής, η καταγραφή των θέσεων Ερμή και Αφροδίτης έγινε μεν στις σωστές μοίρες, αλλά σε άλλο ζώδιο στο σχέδιο του ωροσκοπίου. Πιθανότατα ο Στέφανος άφησε τον Σωφρόνιο να κάνει παρατηρήσεις και μετρήσεις με τον αστρολάβο, και ο ίδιος ασχολήθηκε μόνο με την ερμηνεία του ωροσκοπίου, όπως συνάγεται από το κείμενο.

Το τρίτο μέρος του έργου περιλαμβάνει τη γενική σκιαγράφιση του Ισλάμ ως έθνους, περιγραφή των χαλιφών και προγνώσεις για τα μέλλοντα να συμβούν στη βασιλεία καθενός. Όμως, και αν ακόμη ήταν δυνατή η πρόγνωση μέσω της αστρολογίας των καταρχών, η αστρονομικώς εσφαλμένη κατάσταση του ωροσκοπίου συνεπάγεται αμέσως εσφαλμένες προβλέψεις. Επιπλέον, οι πολύ ακριβείς περιγραφές των χαλιφών που βασίλευσαν ως τα τέλη του 8ου αι. (εν αντιθέσει με τις προβλέψεις για τους επομένους, οι οποίες είναι όλες εσφαλμένες), δείχνουν ότι υπήρξε «διορθωτική» επέμβαση στα τέλη του 8ου αι., και καμιά περαιτέρω παρέμβαση στο κείμενο.

Εχουμε έτσι την περιγραφή του Μωάμεθ ως ενός άνδρα ψηλού, ωραίου και στρογγυλού, με μάτια χαρωπά, ανοιχτόχρωμο δέρμα και καλοσχηματισμένα άκρα, δασύστερνού και ηδονικού, που διέθετε σύνεση, επιστημονική σοφία, ενθουσιασμό και ανυποταξία, αλλά που θα έμενε άτεκνος (ενν. χωρίς άρρενα διάδοχο).

▲ **Επάνω:** ο αστερισμός της Παρθένου, μικρογραφία σε χειρόγραφο του 1009-1010 με το έργο του Αραβικού αστρονόμου Αμπντ αρ-Ραχμάν ας-Σονφί (10ος αι.) για τους απλανείς. **Οξφόρδη, Βοδλειανή Βιβλιοθήκη.**
Κάτω αριστερά: ο Μωάμεθ κρατά την «ουράνιοι» μαύρη πέτρα που αργότερα εντοχίστηκε στην Κάαμα, το ιερότερο μνημείο του Ισλάμ, στη Μέκκα.

«Αρχή ινδίκτου»

Της ΜΑΡΙΝΑΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗ

Δρος Φιλολογίας

«Σεπτέμβριον γαρ αυτόν
ωνόμασαν, οίον έβδομον
από του ήρος -σέπτεμ γαρ
το επτά και βερ το έαρ
- τουτέστι του Μαρτίου μηνός».

Ιωάννης Λυδός, *Περί Μηνών*

Η ΎΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ταλαντεύεται ανάμεσα στο πρόσφατο ρωμαϊκό παρελθόν και στην αρχή του νέου χριστιανικού κράτους, του βυζαντινού. Η Κωνσταντινούπολη είναι η Νέα Ρώμη και οι κάτοικοι όλης της επικράτειας της αυτοκρατορίας είναι Ρωμαίοι πολίτες με την υπερηφάνεια που η ιδιότητα αυτή τους προσδίδει. Ο Ιωάννης Λυδός έχει έντονη συνείδηση της ιδιότητάς του αυτής. Συγγραφέας ορισμένων πραγματειών στον 6ο αι. (490 - περ. 565), με άγνωστες –μάλλον εθνικές– θρησκευτικές πεποιθήσεις, βλέπει το νεαρό βυζαντινό κράτος ως συνέχεια του ένδοξου ρωμαϊκού παρελθόντος. Είναι ελληνόφωνος, από τη Φιλαδέλφεια της Λυδίας, γνωρίζει όμως και θαυμάζει τη λατινική γλώσσα και θλίβεται για τη σταδιακή της εγκατάλειψη. Για το νέο κράτος, η λατινική αντιπροσωπεύει πια μόνο τη γλώσσα της νομοθεσίας και της διοίκησης, στην οποία ο Λυδός σταδιοδρομεί ως δικαστικός υπάλληλος και για την οποία θα γράψει τη γνωστή πραγματεία του *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας* (*De Magistratibus populi Romani*).

Η αγάπη του για το ρωμαϊκό παρελθόν και η αναζήτηση της συνέχειάς του στην εποχή του διαφαίνεται και σε μια δεύτερη πραγματεία του, το *Περί Μηνών*, μια συλλογή ποικίλων πληροφοριών για την ημερολογιακή και εορτολογική οργάνωση του ενιαυτού στους διάφορους λαούς της αρχαιότητας. Θέματα και πρόσωπα της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας και θρησκείας, ετυμολογίες ονομάτων, ερμηνείες λέξεων, αστρονομικές παρατηρήσεις, ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα, αναφορές στη φιλοσοφία των αριθμών παρελαύνουν σε μια διαδοχική παράθεση αποδελτιωμένων πληροφοριών, χωρίς οργανική σύνδεση, όπως συννηθίζεται σε τέτοιου είδους γνωσιολογικά και εγκυκλοπαιδικά συμπιλήματα ή σε χρονογραφικά κείμενα.

Υπάρχει ωστόσο μια, εξωτερικά εμφανής, οργάνωση του υλικού σε τέσσερα κεφάλαια, από τα οποία το πρώτο έχει θέση γενικής εισαγωγής, το δεύτερο είναι ρητά αφιερωμένο στην ημέρα (*Περί ημέρας*), το τρίτο στον μήνα (*Περί μηνός*). Το τέταρτο κεφάλαιο αποτελείται από δώδεκα σχόλια, άλλοτε ευσύνοπτα και άλλοτε εκτενή, ένα για κάθε μήνα χωριστά, αρχής γενομένης όχι από τον Σεπτέμβριο, όπως θα έκανε ένας Βυζαντινός, αλλά από τον Ιανουάριο, την αρχή του ιερατικού ενιαυτού για τους Ρωμαίους. Αυτό ίσως αξιολογείται ως το εντυπωσιακότερο στοιχείο στην πραγματεία του Ιωάννη Λυδού: το γεγονός δηλαδή ότι ένας συγγραφέας στην αυλή του Ιουστινιανού παραβλέπει τόσο έκδηλα τη σύγχρονή του πραγματικότητα και παρουσιάζει τον Σεπτέμβριο ως τον ένατο μήνα του ενιαυτού. Η επάνοδος στη δυτική παράδοση με την αρχή του χρόνου την 1η Ιανουαρίου, σταδιακά από τον 11ο αιώνα, έμελλε να δικαιώσει τη νοσταλγία αυτή του ρωμαϊκού παρελθόντος.

Εχει ήδη εξηγήσει ο Λυδός στο τέλος του 3ου κεφαλαίου ότι οι Ρωμαίοι γιόρταζαν τρεις αρχές για κάθε έτος: την ιερατική την 1η Ιανουαρίου, που είναι «η

◀ Ο Ιησούς Χριστός «ευλογών επί τη πρώτη του έτους». *Εικονογράφηση Ευαγγελιστορίου, π. 1075-1100. Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη.*

πρώτη των Καλενδών» (*Περί Μηνών*), την πάτριο την 1η Μαρτίου, «καθ' ην και τα όπλα έτι και νυν Ρωμαίοις έθος κινείν», και την πολιτική ή κυκλική, που είναι «η πρώτη του Σεπτεμβρίου μηνός, ην Έλληνες μεν επινέμουν, αυτοί δε [οι Ρωμαίοι] ινδικτιώνα καλούσιν».

Η 1η Σεπτεμβρίου είναι λοιπόν η κατεξοχήν αφηγηρία στην κυκλική, κλειστή, μέτρηση του χρόνου, η αρχή της ινδικτιώνας. Η λέξη Ινδικτιών (<λατ. *indictio-onis* = ορισμός) σημαίνει κατ' αρχήν τον προσδιορισμό του ετήσιου ποσού που έπρεπε να καταβάλλουν οι Ρωμαίοι πολίτες ως φόρο. Συνεκδοχικά, πήρε τη σημασία της οικονομικής χρονιάς, και όταν οι φόροι ρυθμιζόνταν με βάση μια περίοδο περισσότερων ετών, ινδικτιών ονομάστηκε το σύνολο αυτών των ετών. Η ελληνική απόδοση του όρου, *επινέμους*, διατηρεί τη μνήμη αυτής της καταγωγής: όταν δηλαδή «οι πάλοι τους φόρους τοις υπηκόοις επένεμον», όπως εξηγεί ο Λυδός. Κατέληξε λοιπόν να σημαίνει ένα θεσμοθετημένο κύκλο 15 ετών, συνεχώς επαναλαμβανόμενο (όπως η βδομάδα ή ο μήνας), που χρησιμοποιήθηκε για τη χρονολόγηση πράξεων και γεγονότων. Συνοδεύεται από ένα αριθμητικό (π.χ., τρίτης ινδικτιώνας) που προσδιορίζει το συγκεκριμένο έτος μέσα στον κύκλο των 15 ετών, ενώ δεν αναφέρεται ποτέ ο αριθμός του συγκεκριμένου δεκαπενταετούς κύκλου (δηλαδή οι περίοδοι αυτές, οι ινδικτιώνες, δεν αριθμούνται). Το χρονολογικό αυτό σύστημα θεσμοθετήθηκε από τον Διοκλή-

τιανό και εφαρμόστηκε αρχικά στην Αίγυπτο ως κύκλος 5 ετών. Ο Μ. Κωνσταντίνος διεύρυνε τον κύκλο σε 15 έτη, και με το σχήμα αυτό η πρώτη ινδικτιώνα ξεκινά την 1η Σεπτεμβρίου του 312.

Η Ινδικτιώνα παγιώθηκε ως το δημοφιλέστερο σύστημα χρονολόγησης για τους Βυζαντινούς, και η 1η Σεπτεμβρίου ως η αρχή του έτους τους. Οι συγγραφείς συχνά περιορίζονται μόνο στην αναφορά της ινδικτιώνας για τη χρονολόγηση των γεγονότων χωρίς άλλη ένδειξη (γεγονός που προκαλεί μεγάλη δυσκολία σήμερα στους ιστορικούς). Και όταν άρχισε να οργανώνεται το λειτουργικό ημερολόγιο, η 1η Σεπτεμβρίου ορίστηκε ως η αρχή της ινδικτιού, η αρχή του εκκλησιαστικού ενιαυτού, η οποία ισχύει και σήμερα στο ημερολόγιο της Εκκλησίας: «Ούτος [ο Σεπτέμβριος] αρχή καλείται ινδικτού, τουτέστιν ορισμού, διά το παρά Ρωμαίοις ινδικτα καλείσθαι τον ορισμόν ... [η Εκκλησία] εορτάζει την πρώτην ταύτην, δι' αυτής όλον αγιάζουσα και απευλογούσα τον ενιαυτόν» – Συναξάριον της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως.

Βιβλιογραφία

Ioannes Lydus, De Mensibus, ed. R. Wünsch, avat. Teubner-Στουτγάρδη, 1967.

Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehay, Propylaeum ad Acta Sanctorum novembris, 1902.

Το εννεάμηνο και ο Τρύγος

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ... Ανοιξη και θέρος, λέξεις και εικόνες κουράστηκαν να με υπηρετούν, κι εγώ μαζί τους. Εαρινή λεξιλαγνεία, θερινή διακειμενικότητα, βιωματική ιστοριοδιφία και εκτόνωση... Όλο το καλοκαίρι δε μ' αφήσανε να ονειρευτώ η βοή και τα ανούσια ακούσματα μιας άοινης γενιάς, μαραμένης: *Η αγάπη βλέπει σοβαρά την υγεία σου...*

Στον Σεπτεμβριάτικο απολογισμό, στον τρύγο, με κατακλύζει μια απέραντη χαρμολύπη του δαμινού, μηδαμινού... Τρυγώ το εδραγατεύσασιν τρεις χρόνους οι οφθαλμοί μου... κάθε πράγμα στον χρόνο του – και το δωρικό του αφάνταστου, και το λιτό του στερημένου, και ο βυζαντινός κόρος του άμετρου, και ο αστόχαστος λυρισμός, και το παν μέτρον του σοφού. Χρόνω τρυγάς τον βότρυν εκ της αμπέλου, χρόνω τον άσταχυν, το βάλαμον, το κρίνον η χλόη χρόνω, λέω και εγώ μαζί με τον φιλάμπελο Φιλή μου. Και όμως επιμένω μέσα στα ερημάμπελα: η αγάπη πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ελπί-

▲ «Εύρηκα τον Σεπτέμβριον τον να τρυγά απ' το αμπέ-λιν...». Ο Σεπτέμβριος τρυγητής και το ζωδιακό σύμβολο του Ζυγού. Μικρογραφία χειρογράφου τον 1346. Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος.

◀ Ο Σεπτέμβριος Αη-νοβάτης. Πλάι, το σύμβολο του ζωδίου του Ζυγού. Εικονό-γραφο ημερολόγιο Bedford Hours, περ. 1425. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars». Εκδ. Weidenfeld & Nicolson, London).

► «Θέρος, τρύγος, πόλεμος». Ο Σεπτέμβριος στο «Καλαντάρι του 1947 με παροιμίες των μηνών», με ξελογραφίες του Σπύρου Βασιλείου και λαογραφικά του Δημ. Σ. Λονγκάιου.

ζει, πάντα υπομένει, η αγάπη ουδέποτε εκπίπτει.

Σιωπή.... Ο Σεπτέμβρης με το δάχτυλο στα χείλη μου λέει να σιγήσω, καλώντας με ν' αφουγκραστώ, ν' αφήσω να ακουστεί η αγαπτική βοή τρυγητών ληνοβατών μέσα στη μέρα που μικραίνει. Κι εγώ παίρνω την τσάντα με καλοξυσμένα τα μολύβια για την πρώτη τάξη και συλλαβίζω πάλι απ' την αρχή την αλφαβήτα μας...

Αρχή του χρόνου, του αδηφάγου τρυγητή Κρόνου, αρχή των ρω.... Και, ώ τι έκπληξη, ο Σεπτέμβρης απροσδόκητα μου το υπενθυμίζει! Και πάλι η εννεάμηνη διάρκεια, Σεπτέμβρης-Μάης, το εννεάμηνο του ρω. Μέσα στον τρύγο, μέσα στον μήνα των ληνών και των αισθήσεων, ο τρυγητής κρασο-Σεπτέμβρης μου συστήνεται:

Μη με βλέπετε τώρα δαμινό, δείτε με τον Μάη, σε ένα εννεάμηνο. Δείτε με τότε, όταν ο οίνος πίνεται δροσερός μέσα στον καύσωνα κι είναι τα κάματα βαρέα. Πόσους κεφαλόδεσεν, πόσους ο οίνος έπαιξεν, οι οφθαλμοί το δείχνουν

πόσους μέθυσε, και πόσοι παραπίπτουσι και κοιμώνται στους δρόμους.

Η δύναμη του Σεπτέμβρη-οίνου αναδεικνύεται στον ένα το μήνα της Ινδίκτου, τον Μάη. Μα κι ο ίδιος ο Σεπτέμβρης είναι πια ένας ος μήνας, και μόνο κατ' όνομα έβδομος. Το εννεάμηνο της δύναμης και της γέννησης της ζωής στην απόλυτη συμβολική του διαπλοκή. Τρυγώ, πατώ, συνθλίβω, θερίζω, κόβω τον καρπό, όλα τους υποβάλλουν το τέλος και την αρχή, στο τέλος και στην αρχή ενός άλλου ενιαυτού, με πρώτο μήνα τον Σεπτέμβριο. Τρυγώ, πατώ, δηλωτικά του διονυσιακού θανάτου και της έκθλιψης του θείου βότρυος – αλλά και της μετουσίωσης του γλεύκους σε πνεύμα, της μετάβασης σε μιαν άλλη ζωή πνευμάτων. Ληνός πάντα σήμαινε και τάφος. Και το νέκταρ, σύμφωνα με το έτυμόν του, διασχίζει, νικά τον θάνατο (nek=θάνατος, ter=διασχίζω). Η πέραν του ληνού/τάφου ζωή ευχαριστιακά ατελεύτητη, που, ακόμη δαμινή στα μάτια μας, σε ένα εννεάμηνο

θα φανερώσει την απόλυτη δύναμή της μέσα στον ηδονικό παράδεισο του Απρίλη-Μάη.

Πρωτάκι σκολιαρούδι, καλά σε δασκαλεύει ο Ινδικτος...

Και τέλος, πριν σκολάσω, πρώτη μέρα στο σχολείο, να η εικόνα σου μέσα στον ληνό, στα εννεάμηνά σου (κιόλας εννεάμηνο... χρόνε Κρόνε!). Κάνω σπονδή από το ύστατο γλεύκος του πατητηριού, που μόλις σου χαλάσαμε. Νέκταρ, νεκύσια προσφορά από τα αμπέλια σου, στον παρά τοις Κρησί Νεκύσιο μήνα, ή στον, αμέσως επόμενο, αγαπημένο σου Σεπτέμβρη. Μα, βλέπω ακόμη να πατούνε τα σταφύλια οι ληνοβάτες, που από τα χείλη τους βγαίνουν ρυθμοί μελωδικοί, ξεχύλισμα χαράς από την ευτυχία της ψυχής τους. Κυλά ο μούστος, κι από το αγγείο η πνώ αντ-ηδονεί γλυκά ως τα αυτιά μας, κι είναι χαρά στα μάτια το χρώμα της πορφύρας. Κι όταν πίνεται, θέλγει τη γεύση και την αφή, την συγγενίδα της, κι έτσι προσφέρει ευχαρίστηση σε όλες τις αισθήσεις, κι εξερεθίζει ξυπνώντας κάθε ηδονή. Πριν

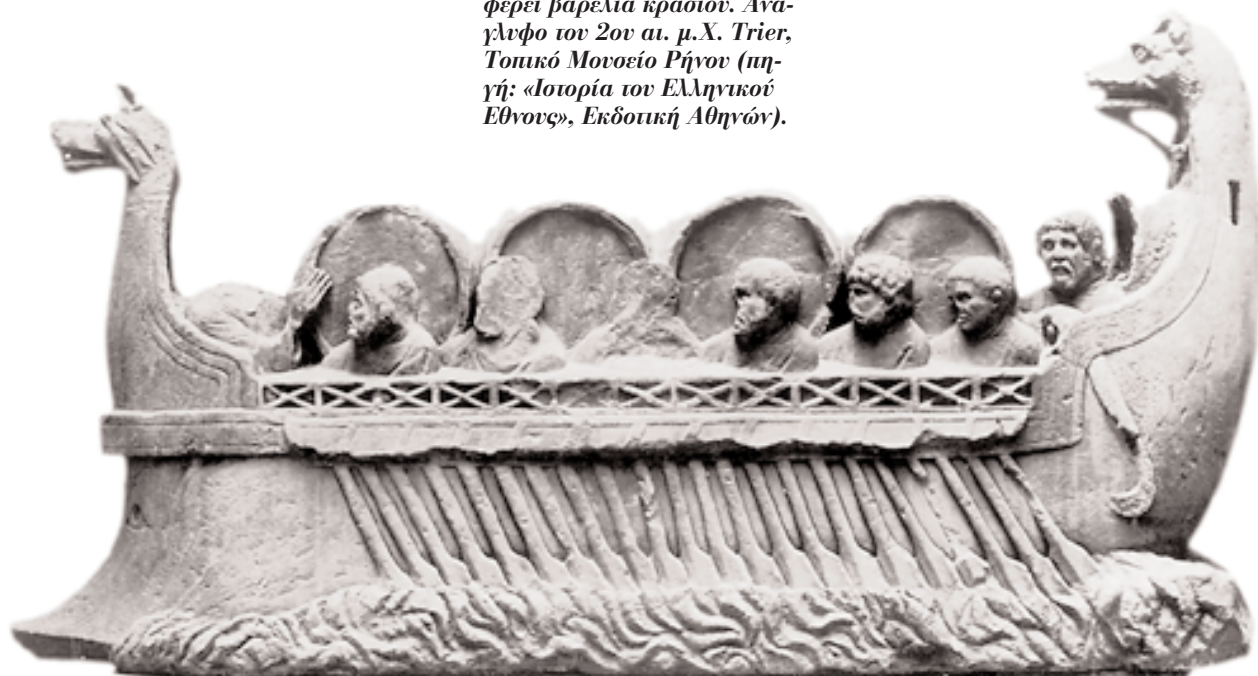
από εννιά μήνες, με ηδονή το 'χες ρουφήξει διαβάζοντάς το, περήφανος για μένα και τους τρυγητές, τα σκολιαρούδια φίλους μου. Δαφνοπάτης, Σταφυλοπάτης...

Φίλοι μου αγαπημένοι, η αγάπη πάνυ ωφέλιμος, δεν βλάπτει... Διώκετε την αγάπην. Κραταιά ως θάνατος αγάπη... Και δίπλα στο υπολάνιο του Σεπτέμβρη το ποτήρι βοά και μας φωνάζει: Υπνώεις, ω 'ταίρε, το δε σκύφος αυτό βοά σε, έγρεο, μη τέρπου μοιριδίη μελέτη. Κοιμάσαι, φίλε μου, ξύπνα, έγρεο, φτάνει πια να μελετάς τον θάνατο... Τρύγα την αγάπη.

Εύρηκα τον Σεπτέμβριον του να τρυγά απ' το αμπέλιν εκράτειν εις το χέριν του καλήθιν και μαχαίριν και εις το άλλο χέριν το χαρτίν και ήσαν οι λόγοι τούτοι: Τρυγώ το εδραγατεύσασιν τρεις χρόνους οι οφθαλμοί μου, και τον καρπόν του τρώγω τον, πίνω και το γλυκύν του. (Λίβιστρος και Ροδάμνη, 14ος αι.)

Σεπτέμβριος άνδρας και αυτός, εύμορφος την ιδέαν, την ηλικίαν μέτριος, ρώμην σώματος είχεν, ασκέπαστος γαρ ήπονε, δεμένος με μανδήλιν, διά να κρατή τας τρίχας του, να μην τον εμποδίζουν, ξυπόλητος, υγιερός, πλυμένοι του οι πόδες, κοντόχιτος, κοντόπαλτος, σφικτά διεζωσμένος και τον ληνόν επάστρεψε, σταφυλός ρίχνει έσω και τούτους κατεπάτειν με πτύον εν τη χείρα. Και εις το άλλον του χέριν το χαρτίν και έγγραφαν τούτοι οι λόγοι: Ει τις με βλέπει δαμινόν, τον Μάην ας με ρωτήση, τότε ένι ο οίνος δροσερός, τα κάματα βαρέα. Πόσους κεφαλόδεσεν, οιμώνται εις κραββάτιν, πόσους ο οίνος έπαιξεν, οι οφθαλμοί το δείχνουν, και πόσοι παραπίπτουσι, κοιμώνται εις τας ρύμνας. (Τα ιδέα των δώδεκα μηνών, 15ος αι.)

▼ Εμπορικό πλοίο που μεταφέρει βαρέλια κρασιού. Ανάγλυφο του 2ου αι. μ.Χ. Trier, Τοπικό Μουσείο Ρήνου (πηγή: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Εκδοτική Αθηνών).

Ο τρυγητής Σεπτέμβρης

▲ Τρύγος στα σταφνολοχώρια των Τεμένων, νότια της πόλης των Ηρακλείων. Από το φωτογραφικό Λεύκωμα των Γιώργων Μήη, «Γη της Κρήτης». Εκδ. Meis Studio.

Της ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Διευθ. του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

ΤΡΥΓΗΤΗΣ είναι η πιο γνωστή και διαδεδομένη από τις ονομασίες του Σεπτεμβρίου στο λαϊκό καλαντάρι και συνδέεται βέβαια με τον τρύγο, την κύρια αγροτική απασχόληση το μήνα αυτό. Στην εικονογραφία των Μηνών ο Σεπτέμβριος παριστάνεται ως τρυγητής με το τρυγοκόφιο, να τρυγάει ο ίδιος, ή να πατά σταφύλια στο πατητήρι, περιστοιχισμένος από άνδρες και γυναίκες σε ευθυμία, που τρυγούν τον μεθυστικό καρπό του αμπελιού.

Ο τρύγος (τρυγητός, τρύος, βεντέμα, καμπανολόπημα) είναι μια εποχιακή εργασία που, όπως και ο θερισμός, απαιτεί διά μιας πολλά χέρια. Διαδικασία συμμετοχική, εκτός από τη χρησιμοποίηση εποχιακών εργατών ο τρύγος

αξιοποιούσε στο παρελθόν τον θεσμό της αλληλοβοήθειας. Ο νοικοκύρης έπρεπε να εξασφαλίσει εργάτριες, κουβαλητάδες, καλάθια και αχθοφόρα ζώα, να ετοιμάσει τα εργαλεία (τρυγοκόφια, τρυγολόγους), να φροντίσει για φαί και ποτί, να καθαρίσει το πατητήρι, κ.ά.

Ανάλογα με την περιοχή ο τρύγος αρχίζει από τον Αύγουστο (στη Ν. Α. Κρήτη αρχές Αυγούστου), κυρίως όμως τον Σεπτέμβριο, σε λίγες περιοχές μπορεί και αρχές Οκτωβρίου.

Παλαιότερα η έναρξη του τρύγου καθοριζόταν από την κοινότητα ή από τον έμπορο που αγόραζε τη σοδειά. Π.χ., στην Ανακού της Καπαδοκίας, «Ο πατρίκος (κλητήρας) του χωριού, ανεβαίνοντας στον Καλέ, ειδοποιούσε αποβραδís για το μέρος που θα τρυγούσαν την επομένη... Έπρεπε να τρυγήσουν όλοι την ίδια μέρα στο ίδιο μέρος, γιατί στην επιστροφή περίμενε ο ενοικιαστής για το φόρο».¹

Στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες ο τρύγος ήταν συνήθως αργία και για τα

σχολεία και τα παιδιά συμμετείχαν με χαρές και τραγούδια. Την καθολική και πυρετώδη συμμετοχή της κοινότητας αποδίδει η παροιμιακή φράση «Θέρος, τρύγος, πόλεμος». Η συμμετοχή όλων των κατοίκων του οικισμού αναδείκνυε τον τρύγο σε ευχάριστη εργασία, που συχνά έπαιρνε τον χαρακτήρα πανηγυριού. Στις Σαράντα Εκκλησιές, π.χ., όπου άκμαζε παλαιότερα η αμπελουργία, «η πρώτη ημέρα του τρυγητού χαιρετίζεται διά τυμπάνων και ασμάτων. Οι ληνοί συνοδεύονται δι' ομάδων ορχουμένων και αδόντων και κατά την απέλευσιν και κατά την άφιξιν. Την νύκτα όμιλοι προσωπιδοφόρων εν τυμπάνοις και αλαλαγμοίς περιερχόμενοι τας αγυιάς μέχρι βαθείας νυκτός επιδίδονται εις ποικίλας παιδιάς και διασκεδάσεις».²

Προλήψεις και πρόνοιες

Επειδή κατά τη λαϊκή αντίληψη η αρχή κάθε νέου εγχειρήματος προδιαγράφει και την εξέλιξή του, καταβάλ-

► *Γυναίκες στον Τρύγο, 1966. Χαρακτικό του Αγήνορα Αστεριάδη. Δι-νόλεονμ. 50x65 εκ. Αθή-να, Εθνική Πινακοθήκη.*

λεται ιδιαίτερη φροντίδα για την έναρ-ξη και του τρυγητού με τους καλύτε-ρους οιωνούς. Στη Λευκάδα δεν άρχι-ζαν ποτέ τρύγο το Σάββατο· αλλά ούτε και την Τρίτη, «γιατί έχει μια ώρα κα-κή και δεν ξετρυγάνε ποτέ». Στην Ικα-ρία φρόντιζαν να αρχίσουν Τετάρτη. Στη Λέρο πρόσεχαν «ποια μέρα έπεσε τ' Άν Γιαννιού του Λιοτροπιού (24 Ιου-νίου) και άρχιζαν την επομένη. Αν έπεσε Τετάρτη αρχίζουν την Πέμπτη». Αλλά και το τέλος μιας εργασίας λαμ-βάνεται πρόνοια να είναι προστατευ-μένο από κακές επιδράσεις. Έτσι, στα Βούρβουρα της Κυνουρίας, «άμα απο-τρυγάνε, αφήνουν ένα κλήμα άτρυγο. Πηγαίνει ένας και φέρνει ένα κανάτι νερό αμίλητο και νίβονται όλοι πάνω στο κλήμα».³ Στη Λευκάδα, «στο τέλος του τρύγου αφήνουν ένα κλήμα άτρυ-γο, να μην λιμάξουν τα πουλιά».

Στο πατητήρι

Στον ελληνικό χώρο καλλιεργήθηκαν από την αρχαιότητα διάφορα είδη σταφυλιών, που η ονομασία τους κα-θορίζεται από το χρώμα, το σχήμα, τον χρόνο ωρίμανσης και τον τόπο αρ-χικής παραγωγής: αβγουλάτο, αγγελο-μάχος (Νάξος), άννες (Κύθνος, Σίφ-νος), αποτονύχι, αποστολιάτικο, ασπρούδι, βοϊδομάτι, εφτακοίλι, καρ-ντινάλι, κέρινο, κλωσσαριά, κουμαρια-νό, κουντούρα, κρουστάλλι, λιάτικο, μαντηλαριά, μαουρούδι, μοσχοστάφυ-λο, μοσχάτο, ροζακί, ροδίτης, ρωμαίι-κο, σαββατιανό, σιδερίτης, σιρίκι, τσα-μπάτο, φωκιανό, φράουλα, κ.ά.

Η μεταφορά τους στον ληνό (πατη-τήρι, αργαστήρι, καρούτα, πατερό, τραπεζονιά, σκαφόνι, κ.ά.) γίνεται με ζώα, με κάρα ή με μηχανικά μέσα, σή-μερα πια, στα πατητήρια. Το πατητήρι διαφέρει από περιοχή σε περιοχή ως προς το σχήμα και τη χωρητικότητα. Αλλού είναι κτιστή παραλληλεπίπεδη δεξαμενή με κλίση του δαπέδου προς την πλευρά απ' όπου εξέρχεται ο μού-στος, αλλού είναι ένας μεγάλος ξύλι-νος ή πλεκτός φορητός κάδος, που το-ποθετείται κατά το πάτημα πάνω σε κτιστή δεξαμενή (υπολάνιο, αποδοχά-ρι, δοχειό, κ.ά.), μέσα στην οποία ρέει ο μούστος. Το πάτημα των σταφυλιών γίνεται από τους «πατητάδες».

Το γλεύκος (μούστος, απόσταμα, βράσμα, λαγάρι, πρόσυρο, κ.ά.) μετα-φέρεται και αποθηκεύεται συνήθως σε μεγάλα ξύλινα βαρέλια, που έχουν πλυθεί με ειδικά αρωματικά φυτά (σχοίνος, μυρτιά, δάφνη, κ.ά.) και έχουν απολυμανθεί με θειάφι ή έχουν ρετσινωθεί. Μέσα εκεί ο μούστος «βράζει», ζυμώνεται και γίνεται κρασί.

Για τη βελτίωση της ποιότητας του κρασιού και για τη συντήρησή του χρησιμοποιούνται διάφορες ουσίες και εφαρμόζονται ποικίλες πρακτικές. Συνήθως το βαρέλι με το κρασί, αφού ελέγχεται η πυκνότητα του (γραδάρι-σμα), μένει ανοικτό και σφραγίζεται ύστερα από σαράντα ημέρες. Η πρώτη δοκιμή του γίνεται τη μέρα του αγίου Δημητρίου, 26 Οκτωβρίου, ή στις 3 Νοεμβρίου, του αγίου Γεωργίου του Μεθυσιτή.

Δώρο θεού

Το κρασί, κύριο προϊόν του σταφυλι-ού, χαρακτηρίζεται, ανάλογα με το εί-δος του σταφυλιού από το οποίο προ-έρχεται, τον τρόπο παρασκευής και συντήρησης, τη χρήση κ.λπ.: αγιάσμα, αδάμαστο, αδρύ, ανέ-ρωτο, απόσταμα, βαμ-μένο, βερδέας, βισά-ντο, βραστός, γυναικό-κρασο, γλυκάρμεμα, ηλιασμένο-λιαστό, κα-δόκρασο, κουμαντε-ρέα, κουτελίτης, λάγγε-ρο, μαγγανίτης, μαρου-βάς, μοσχάτο, φράουλα αλλά και ξιδόκρασο, νε-ρόκρασο, παλιόκρασο, λάγγερο, ξι-διάς, κ.ά.

Είδος καθημερινής διατροφής βασι-κό στον αγροτοποικιμενικό πληθυσμό, το κρασί καταναλώνεται σε μικρές ή μεγαλύτερες ποσότητες, ανάλογα με την απασχόληση και τις περιστάσεις. Έτσι, οι αγρότες καταναλώνουν περισ-σότερο κρασί, ενώ οι κτηνοτρόφοι λι-γότερο. Και βέβαια, σε συμπόσια, γιορτές, γάμους, πανηγύρια και περι-δειπνα καταναλώνονται περισσότερο κρασί και ρακί.

Δώρο, σύμφωνα με αρχαιότατη ελ-λινική παράδοση του Διόνυσου, που θεωρείται «ευρέτης και δοτήρας του οίνου», το κρασί θεωρείται –μαζί με το λάδι, το νερό και βεβαίως το ψωμί–

«δώρο του θεού» στον άνθρωπο. Η ιε-ρότητα του ανιχνεύεται σε πλήθος δο-ξασιών και σχετικών συνηθειών συν-δεσμένων με τον ετήσιο παραγωγικό κύκλο, στα έθιμα του κύκλου της ζωής (γέννηση, γάμος, θάνατος). Αλλά και σε άλλα συμβολικά συστήματα, όπως είναι οι μύθοι, οι όρκοι, οι κατάρες, ο ρόλος του κρασιού είναι επίσης πολυ-σήμαντος.

Απόσταγμα ευθυμίας

Το οινόπνευμα –το «σπίρτο», τσίπου-ρο, ρακί, τσικουδιά, αποράκι, βινάς, κλωσταριδιά, πρωτοστάλαμα, στρο-φλιά, σούμα, κ.λπ.– είναι υποπροϊόν του σταφυλιού, παραγόμενο από τα τσίπουρα (στέμφυλα, στράφυλα, κ.ά.) που απομένουν μετά το πάτημα των σταφυλιών και την εξαγωγή του μού-στου. Παρασκευάζε-ται επίσης από μούρα (μουρνόρακη), κού-μαρα, μήλα (μπλορά-κι), κ.ά.

Η απόσταξη γίνε-ται με ειδικά καζάνια, τα ρακοκάβανα, απο-στακτήρες που περι-λαμβάνουν το καζάνι, τον ψυκτήρα (λεκάνη, κ.ά.) και το ρακοκούρουπο για τη συλλογή του οινοπνεύματος. Στην Νάξο, π.χ., «αφού πατήσουν τα σταφύλια, παίρνουν τη στροφιλιά μέ-σα στους ντενεκέδες και τ' αδειάζουν μέσα σε μεθύρες. Η μεθύρα δεν κάνει να 'ναι σκεπασμένη, γιατί σε λίγες μέ-ρες αρχίζει να βράζει. Απάνω στη με-θύρα βάζουν ένα ξερό φρύγανο. Με-ς στη μεθύρα θα μείνουν οι στροφιλιές κανένα μήνα, μέχρι που να τελειώση το βράσιμο που κάνει. Υστερα είναι έτοιμες για να τσι βγάλουν για να βγά-λουν τη ρακί... Για να μην εξατμίζεται η ρακί, το καζάνι το χρίζουν με βου-διά. Κατόπιν βάνουν το λαήνι από κά-τω από το νουλά και ανάβουν φωτιά

και αρχίζει και βράζει. Όταν βράζη, γί-νεται ατμός, που ανεβαίνει και περνά μέσα από το νουλά. Εν τω μεταξύ, τη μπρημινίτσα την έχουν γεμίσει νερό. Μόλις περάσει ο ατμός κρύνει και γί-νεται νερό, ρακί που τρέχει μέσα στο λαγήνι».⁴ Για να δοκιμάσουν το οινό-πνευμα συνήθως ρίχνουν κατά δια-στήματα λίγο στη φωτιά και αν δεν ανάβει διακόπτουν την απόσταξη. Για τη βελτίωση της γεύσης του οινοπνεύ-ματος χρησιμοποιούν γλυκάνισο, μά-ραθο, μαστίχα, κ.ά. Εκτός από ποτό, το οινόπνευμα χρησιμοποιείται και για φαρμακευτικούς λόγους (εντριβές, κομπρέσες σε πονόδοντο, κρουλόγη-μα κ.λπ.).

Η σταφίδα

Η σταφίδα, μονοκαλλιέργεια κάποτε για ορισμένες περιοχές (Κορινθία, Ηλεία, Αχαΐα, Ανατ. Κρήτη) παρουσιά-ζει ενδιαφέρον ως προς το τρύγημα, αλλά κυρίως ως προς το άπλωμά της, στα αλώνια παλιότερα. Μετά την απο-ξηρανση ακολουθούσε ο καθαρισμός και το λίκνισμα της σταφίδας, και η μεταφορά της στις αποθήκες.

Η σταφίδα υπήρξε για πολλά χρόνια το γλύκισμα των παιδιών και το τονω-τικό τους στα κρύα του χειμώνα. Μια χούφτα σταφίδες μαύρες με κουκού-τσι ήταν μια ευχή για την ημέρα του παιδιού στο σχολείο. Αλλά και σε δύ-σκολες για τον επισιτισμό του λαού μας περιόδους η σταφίδα υπήρξε με-γάλη παρηγοριά. ❀

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στεφ. Ημέλλου–Αικ. Πολυμέρου–Καμπλάκη, «Παραδοσια-κός υλικός βίος του ελληνικού λαού – Ερωτηματολόγιο», Αθήνα 1983, σ. 134.
2. Γ.Α. Μέγα, «Ελληνικά έορται και έθιμα λαϊκής λατρείας», σ. 248.
3. ό.π.
4. Κέντρο Λαογραφίας, αρ. 2342.

«Κοιμήσου μαυρομάτα μου...»

Τον **ΘΑΝΑΣΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ**

Επικ. καθηγητή του Πανεπιστημίου
Πειραιώς

Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ της σταφιδαμπέλου επεκτάθηκε και συστηματοποιήθηκε στη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και τη Β.Δ. Πελοπόννησο από τον 16ο αιώνα. Την προώθηση της καλλιέργειας έκαναν δυτικά οικονομικά συμφέροντα (Αγγλοι, Ολλανδοί) στη βάση του ολοένα μεγαλύτερου εκκρηματισμού της οικονομίας της ευρύτερης περιοχής, με σκοπό, μέσω της ενίσχυσης της τοπικής προσφοράς, να αναπτυχθεί αργότερα και η εγχώρια ζήτηση για τα ευρωπαϊκά προϊόντα.

Στους πρώτους αιώνες επέκτασης της σταφιδοπαραγωγής στα Ιόνια νησιά, τα αγγλικά και τα ενετικά συμφέροντα θα αποδυθούν σε σκληρό αγώνα για τον έλεγχο των δρόμων της σταφίδας. Αργότερα, από τα μέσα του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους και μετά τη γαλλική παρέμβαση στη διεθνή αγορά σταφίδας, η σταφιδοπαραγωγή θα επεκταθεί γοργά και σε άλλες περιοχές, και η σταφίδα θα καταστεί το κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας, συνδεδεμένο καθοριστικά με τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Η σταφίδα ως αγροτικό προϊόν και μάλιστα εξαγωγίμο απαιτεί ιδιαίτερες φροντίδες για την καλλιέργεια, τη συγκομιδή και την εξαγωγή της. Πέρα από την κυρίως καλλιέργεια, που απαιτεί μια σειρά από επίπονες εργασίες, στη φάση της συγκομιδής διακρίνουμε τον τρύγο, το άπλωμα, την ξήρανση και τη συγκόμιση. Στη φάση αυτή οι κίνδυνοι είναι πολύ μεγάλοι.

▲ Σταφίδα απλωμένη στον ήλιο (πηγή: «Παραδοσιακές καλλιέργειες». Εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικό Αρχείο. Αθήνα 1978).

Καθώς ήδη από τον Αύγουστο παίζεται το παιχνίδι όλης της χρονιάς, ο μήνας αυτός είναι «ο ανδρείος καβαλάρης» που έρχεται να σώσει τη σταφίδα, όπως μαρτυρούν σωζόμενα στιχουργήματα από τα Επτάνησα του 18ου αιώνα:

Με τ' άσπρο τ' άτι του, ο Αύγουστος
μας αρματωμένος / τον γαρπή δεν
αφήνει, /που άγριος και θυμωμέ-
νος τρεχάτα τη σταφίδα έρχεται
να μας

την κλέψει./Στον Αδη να την πάρει,
όλους μας να καταστρέψει.

και του αποδίδεται η προσήκουσα τιμή:

Διαβάταις που περνάτε, και το
ωραίο φρούτο κυττάτε
το παλγκάρι Αύγουστο όλοι σας
προσκυνάτε
που με χρυσό σπαθί στο χέρι
μέρα νύχτα στέκει
Μη μας πλακώσει η βροχή· και
εκατόν μάτια έχει,
φυλάει Ζάκυνθο, Ιθάκη, Κεφα-
λονιά.
Έχει και το νου του στη Ρού-
μελη και στο Μωριά.

**Η συγκομιδή
και επεξεργασία
της σταφίδας και
η λαϊκή μούσα**

Εδώ ο Αύγουστος βγαίνει μέσα από την παγανιστική παράδοση, που φαντάζεται τους μήνες ως δώδεκα όμορφα παλικάρια. Αλλά τη φροντίδα για τη διάσωση της σταφίδας η λαϊκή πίστη την εμπιστεύεται κατεξοχήν στους χριστιανούς αγίους – στην ίδια την Παναγία, στον άγιο Νικόλαο το θαλασσινό και στον άγιο Γεράσιμο της Κεφαλονιάς, το μεγάλο γιατρό-γεωπόνο που φυλάει τα φυτά από τις αρρώστιες. Στα Επτάνησα, επί βενετοκρατίας, παρακαλούσαν κι έταζαν:

Κάμε στάρι Παναγία
Να σου κάνω τα σπερνά.
Κάμε λάδι και κρασί
Και σου τάζω ένα φλουρί.
Να το δώσω του παπά

◀ Τρύγος. Ξυλογραφία του χαράκτη Α. Τάσσαν με θέμα το άπλωμα της σταφίδας στο αλώνι (πηγή: Χρύσανθος Χρήσιμος, «Η αγροτική ζωή στην τέχνη». Εκδ. Μορφωτικού Ινστιτούτου της ΑΤΕ).

◀ **Καθάρισμα της σταφίδας (πηγή: «Παραδοσιακές καλλιέργειες». Εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικό Αρχείο. Αθήνα 1978).**

τόσα κορμιά χαϊδεύονται
το βράδυ στα σεντόνια.

...Δεν είσαι 'συ για να τρυγάς
να κόβης ταις σταφίδες
μα είσαι για την κάμαρα
να πλέκης ταις πλεξίδες.

Μετά τη συγκομιδή η σταφίδα, συσκευασμένη σε ειδικά κιβώτια ή βαρέλια, ταξίδευε με ιστιοφόρα –ή με ατμόπλοια αργότερα– για τα αγγλικά και άλλα ευρωπαϊκά λιμάνια. Η ευχή για ευνοϊκό καιρό μαρτυρείται σε πολλά λαϊκά δίστιχα:

Φύσα, φύσα Αύγουστέ μου
διά να έλθουν στην πατρίδα
πρύμνα τα καράβια
για να πάρουν τη σταφίδα

Τα «πριμαρόλια»

Το μπαρκάρισμα του πρώτου φορτίου από το λιμάνι της Πάτρας, του Αιγίου και άλλων σταφιδοπεριοχών γιορταζόταν με χορούς και τραγούδια από παραγωγούς και εμπόρους. Οι εορτασμοί ονομάζονταν «πριμαρόλια», από το «πριμαρόλι», δηλαδή το πλοίο που φόρτωνε τον πρώτο καρπό με προορισμό κάποιο από τα μεγάλα ευρωπαϊκά λιμάνια. Η ευφορία ήταν γενική αλλά και ειδική. Γενική, γιατί με το συγκεκριμένο πριμαρόλι άρχισε η προώθηση των τοπικών εξαγωγών· ειδική, γιατί ο συγκεκριμένος εξαγωγέας έπιανε τις πιο καλές τιμές.

Για να κάμψι λειτουργιά.
Η σταφίδα νάν' πολλή
Και να μη πέση βροχή.
Και σου βάζω έξ' αρνιά
Και σταφίδα έξ' σακκιά.

και:

Της Παναγιάς μας τάξε τση
του χρόνου να μη βρέχη.
Του Αν Νικόλα τάξε του
καράβι να μας έρθη.

Τις πρώτες σταφίδες που ωριμάζουν (πρωτοσκάρια) τις βάζουν και τώρα πάνω στην εικόνα της Παναγίας και λένε:

Παναγιά μου ευλόγησέ τη
Παναγιά μου αὔξανέ τη
Παναγιά μου ξήρανέ τη
Παναγιά μου, το νερό, το νερό
Να μη μας στείλῃς αφ' τον ουρανό.

Ο τρύγος

Ο τρύγος είναι η πιο μεγάλη στιγμή. Τότε θα κριθεί αν οι κόποι και οι φροντίδες ενός χρόνου δεν θα πάνε χαμένοι αλλά θα μεταφραστούν σε πλούσια συγκομιδή. Κρίσιμος και καθοριστικός για την ποιότητα της σταφίδας είναι ο χρόνος έναρξης του τρύγου, που πρέπει να συμπίπτει με την πλήρη ωρίμανση του σταφυλιού. Εκτελείται σε δύο, τρία ή και περισσότερα χέρια (διαλείμματα, περιόδους), ανάλογα με τον βαθμό ωρίμανσης των σταφυλιών. Η φάση του τρύγου συνδέεται άμεσα με τη φάση του απλώματος και απαιτεί πολλά εργατικά χέρια, άνδρες και γυναίκες. Το σωστό κόσψιμο των σταφυλιών, η τοποθέτηση στα κοφίνια, η μεταφορά και το άδειασμα στο αλώνι, τον χώρο της αποξηράνσης, που έχει ετοιμασθεί από πριν, απαιτούν μεγάλη προσοχή:

Εμπρός τρυγάμε με ατεντζιόνε
(προσοχή) τάξι και πouxία
Τορνέζια (χρήματα) θά 'χουμε

και φέτος πολλά, μα πολλά
Τι χαρά για μας, για τη Βενετιά
και Τουρκιά
Τι χαρά που το φρούτο (καρπός) πάει καλά, μα καλά

τραγουδούσαν παλιά οι τρυγητές· κι όσοι δεν τρυγούσαν, πρόσθεταν με τη σειρά τους:

Ούλοι με τάξι παιδιά, με τάξι να
τα τρυγάτε
αφ' το καλάθι με ατεντζιόν' στ'
αλώνια να τα βάλτε...

Στο αλώνι

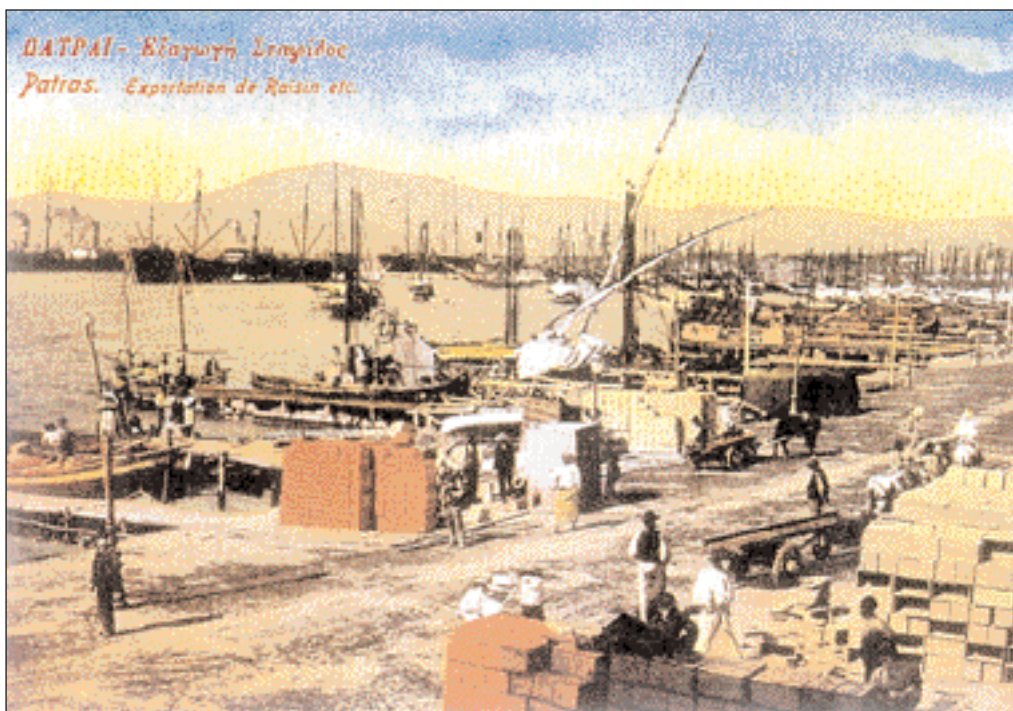
Στο αλώνι οι εργάτες και οι εργάτριες μένουν 2–3 ή και περισσότερες μέρες.

Ο συγχρωτισμός τους εκεί αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα ωρίμανσης των σχέσεων των δύο φύλων και σχετικής απελευθέρωσης από τους θεσμικούς καταναγκασμούς. Το βράδυ στα αλώνια τραγουδούσαν στη σταφίδα:

Κοιμήσου μαυρομάτα μου και
μοσχαναθρεμμένη
όπου να μη αβασκαθής είσαι
καμαρωμένη
κι εφέτος καλορίζικη κι εφέτος
ζηλεμένη...

χόρευαν και τραγουδούσαν συνήθως δίστιχα ερωτικά ή σκωπτικά:

...Οσαις σταφίδες λιάζονται
τον Αύγουστο στ' αλώνια

► **Εξαγωγή σταφίδας από το Λιμάνι της Πάτρας στις αρχές του περασμένου αιώνα. Καρτ ποστάλ εποχής. Εκδ. Η. Συναδινός (πηγή: Αλέκου Μαραλή, «Πάτρα 1900». Πάτρα 1978).**

Η μεγάλη γιορτή του Στ

◀ Η εύρεσις και ύψωσις του Τιμί-
ου Σταυρού, ει-
κόνα τον 1600-
1610. Παρεκ-
κλήσι του Σταυ-
ρού, Μονή Αγίου
Ιωάννη του Θεο-
λόγου, Πάμμος
(πηγή: «Εικόνες
της Πάμμου»,
Εκδ. Εθνικής
Τράπεζας της
Ελλάδος).

Τον ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΪΔΗ

Δρος Φιλολογίας, διευθυντή Ερευνών
του Κέντρου Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

Η ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΓΙΟΡΤΗ του Σεπτεμ-
βρίου είναι αυτή της Υψώσεως
του Τιμίου Σταυρού, στις 14
του μήνα, η οποία και έχει δώσει τις
προσωνυμίες Σταυριώτης, Σταυριώτης
και άλλες παρεμφερείς στον πρώτο
μήνα του φθινοπώρου.

Η μέρα της γιορτής αυτής σε πολλά
μέρη αποτελεί χρονικό σταθμό στις

τοπικές αγροτικές και ποιμενικές ερ-
γασίες και λαμβάνεται ως η αρχή ή το
τέρμα για τις σχετικές συμβάσεις.
Αλλά σταθμό αποτελούσε παλαιότερα
και για τους ναυτικούς, οι οποίοι τότε
σταματούσαν τα μακρινά ταξίδια με
ιστιοφόρα, όπως συμβούλευε η παροι-
μία: «Του Σταυρού, σταύρωνε και δέ-
νε».

Γενικότερα, η γιορτή αποτελεί ση-
μαντικό χρονικό όριο, καθώς βρίσκε-
ται πολύ κοντά σ' ένα φυσικό όριο του
ηλιακού έτους, σε μια κρίσιμη καμπή
της πορείας του ήλιου, δηλαδή τη φθι-
νοπωρινή ισημερία.

Στις εκκλησίες μοιράζεται τη μέρα

αυτή βασιλικός, εκκλησιαστική συνή-
θεια που πηγάζει από την παράδοση
ότι στο μέρος όπου βρέθηκε ο Τιμιος
Σταυρός είχε φυτρώσει το αρωματικό
αυτό φυτό, που για τον λόγο αυτό λέ-
γεται και σταυρολούλουδο. Λέγει μια
κυπριακή παράδοση: «Όταν η αγία
Ελένη απορούσε ανάμεσα στους πολ-
λούς σταυρούς ποιος να ήταν του Χρι-
στού, ένα μυρωδάτο φυτό, ο βασιλι-
κός, της το αποκάλυψε. Και ενώ ο θαμ-
μένος στα χώματα σταυρός ήταν ασή-
κωτος από το βάρος, καθώς οι Χρι-
στιανοί έλεγαν το «Κυρ' ελέησον»,
αλάφρωνε».

Με τον βασιλικό αυτό από την εκ-

κλησία και με αγιασμό της ημέρας
ετοιμάζεται το νέο προζύμι για όλη τη
χρονιά. Στην Κορώνη, π.χ., κάνουν
«ζυμάρι και βάνουν απάνω το κλωνί το
βασιλικό που παίρνουν από την εκ-
κλησία, και ως την άλλη μέρα φου-
σκώνει και γίνεται προζύμι από μόνο
του. Το προζύμι αυτό σαράντα μέρες
δεν το δανείζουν, και το πρώτο ψωμί
που θα ζυμώσουν μ' αυτό θα το κά-
νουν λειτουργία και θα το μοιράσουν».

Ευλογημένη αφετηρία

Η γιορτή του Σταυρού έχει ιδιαίτερη
σημασία για τους γεωργούς, γιατί

αυρού

► **Βασιλικοί στην πόρτα του Σεπτεμβρίου, μοιάζουν να περιμένουν στολισμένοι τη μέρα του Σταυρού (πηγή: Γιώργον Μή, «Γη της Κρήτης», φωτογραφικό λεύκωμα).**

αποτελεί την ευλογημένη αφετηρία της καινούργιας χρονιάς με τη σπορά. Τότε φέρνουν στην εκκλησία μείγμα από τα δημητριακά που θα σπείρουν, για να δεχθούν την ειδική ευλογία του ιερέα («Ευχή επί ευλογήσει σπόρου»). Τους καρπούς αυτούς θα τους αναμείξουν μετά με τον σπόρο, βέβαιοι για την ευόδωση των κόπων τους και την εξασφάλιση του ψωμιού της οικογένειάς τους. Στη Νάξο, π.χ., «κάθε γεωργός θα βάλει σε μια πετσέτα λίγο κριθάρι, λίγα φασόλια, κουκκιά και ό,τι άλλο έχει για να σπείρει, και τα πάει στην εκκλησιά και αφήνει την πετσέτα του δεξιά της αγίας θύρας. Εκεί σχηματίζεται σωρός ολόκληρος, τον οποίο ο ιερέας ευλογεί μετά το τέ-

λος της λειτουργίας. Καθένας κατόπιν παίρνει την πετσέτα του με το λειτουργημένο σπόρο. Όταν πρόκειται να σπείρει, ο γεωργός θα βάλει μέσα στο δισάκι με το σπόρο και λίγο λειτουργημένο σπόρο, λέγοντας “Έλα Χριστέ και Παναγιά, η ώρα η καλή”». Στην Επίδαυρο, «το σιτάρι που θα ευ-

λογήσει ο παπάς το πρωί του Σταυρού στην εκκλησία είναι από το “σταυρό”, δηλαδή από την τελευταία χεράδα, που κόψανε το θέρο στο χωράφι».

Η τελευταία αυτή είδηση μάς οδηγεί στα αγροτικά έθιμα του καλοκαιριού, με τα τελευταία στάχυα, που είτε θερίζονται και με αυτά πλέκεται ένας σταυ-

ρός που τοποθετείται στο εικονοστάσι του σπιτιού, είτε αφήνονται αθέριστα στο χωράφι «για να μη φύγει η δύναμή του». Και στις δύο περιπτώσεις ο επιδιωκόμενος σκοπός είναι ο ίδιος: η πλούσια παραγωγή, που θα εξασφαλίσει στην αγροτική οικογένεια το ψωμί, τη βάση της παραδοσιακής διατροφής.

Ο «Λειδινός»

Την ημέρα του Σταυρού, στις 14 Σεπτεμβρίου, επικωρίαζε παλαιότερα στην Αίγινα ένα ενδιαφέρον έθιμο με μορφή δρωμένου, που σηματοδοτούσε εκεί στις αγροτικές συμβάσεις το τέλος των καλοκαιρινών εργασιών και την έναρξη των φθινοπωρινών. Πρόκειται για τον λεγόμενο «Λειδινό», μια μιμητική παράσταση με μοιρολόγημα και ταφή ενός ομοιώματος μικρού παιδιού, που κατασκευαζόταν τελετουργικά από τις γυναίκες και περιφερόταν πομπικά από τα παιδιά στους δρόμους, όπως μαθαίνουμε από παλαιότερες περιγραφές.

Φαινομενικά ο Λειδινός αποτελούσε προσωποποίηση του καλοκαιρινού ύπνου και του απογευματινού φαγητού (του δειλινού > λειδινού με αντιμετάθεση δ και λ), που από την ημέρα αυτή δεν ήταν πλέον απαραίτητα, αφού οι μέρες έχουν ήδη αρχίσει να μικραίνουν. Στην πρωτογενή όμως μορφή και στην αρχική του επιδίωξη ο Λειδινός είχε καθαρά ευετηρική σκοπιμότητα, όπως συμβαίνει με ανάλογα νεοελληνικά δρώμενα στα οποία κυριαρχεί το στοιχείο του θανάτου ως προϋπόθεση για τη νέα ζωή, με τους αυτονόητους συνειρμικούς συμβολισμούς όσον αφορά τον μαρασμό της Φύσης και την αναγέννησή της κάθε χρόνο.

Η ευετηρική αυτή σκοπιμότητα τονιζόταν και από την έκδηλα φανερή παρουσία φαλλού στο ομοίωμα, κυρίως όμως από τους επιλογικούς-επωδικούς στίχους του μοιρολογιού:

Πάλι θα 'ρθεις, Λειδινέ μου,
με του Μάρτη τις δροσιές,
με τ' Απρίλη τα λουλούδια
τσαι του Μάη τις δουλειές...
Ηρθε η ώρα να μάς φύγεις,
πάαινε εις το καλό,
τσαι με το καλό να έρθεις
τς' όλους να μας βρεις γερούς...

Ακολουθούσε προσφορά ειδους κολλύβων σε όλους, και η τελετουργία έκλεινε με χορούς και τραγούδια, στοιχείο που και αυτό υποδήλωνε την επιδιωκόμενη ευετηρία. Ήταν άλλωστε διάχυτη η πεποίθηση για «ανάσταση» του Λειδινού.

Σήμερα το δρώμενο συνεχίζεται με αναπαραστατική μορφή από πολιτιστικούς συλλόγους της Αίγινας.

Βιβλιογραφία

Κυριακίδου-Νέστορος, Αλχη, «Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά». Εκδ. «Μαλλιάρης-Παιδεία». Θεσσαλονίκη 1982.
Λονκάτος Δ.Σ., «Τα Φθινοπωρινά». Εκδ. «Φυλιπότης», Αθήνα 1982.
Μέγας Γ.Α., «Ελληνικά έορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας». Αθήνα 1957.
Ηρεώτης Π., Ο Λειδινός εν Αιγίνη. Λαογραφία 8, 1921.

◄ **Κνφέλη Αιγίνης. Ο «Λειδινός» πανέτοιμος και ανθοστόλιστος, με τον γονιμικό τον συμβολισμό σε πλήρη ανάταση (φωτ. Γιώργον Αικατερινίδη).**

Το σύμβολο του σταυρού

► Η εύρεσις και η ύψωσις του Τιμίου Σταυρού, εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα, 1580-1600. Πάιμος, Μονή Αγίου Ιωάννη τον Θεολόγον (πηγή: «Εικόνες της Πάιμου», Εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος).

Τον **ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ**

Αναπλ. Καθηγητού της Φιλοσοφίας
της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΣΤΗ ΓΡΑΠΤΗ επικοινωνία του ο άνθρωπος μεταχειρίζεται σήμερα τα γράμματα, παλαιότερα κάποιες εικόνες, για να μεταδίδει το διάνοημά του στους άλλους. Χωρίς να ανατρέξει κανείς σε λεπτομερείς εξετάσεις των πραγμάτων, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί πως το διάνοημα βρίσκεται στο μυαλό του ανθρώπου και είναι άυλο, ενώ αυτό που φανερώνει το διάνοημα είναι εμπρός μας ένυλο. Λέγεται λοιπόν σύμβολο το γράμμα ή η εικόνα, το υλικό δηλαδή που χρησιμεύει για να μεταδοθεί ένα άυλο νόημα. Σύμφωνα άλλωστε με τους γραμματικούς, σύμβολο λέγεται αυτό που χρησιμοποιείται για να παραστήσει, ή εκείνο που γίνεται αποδεκτό πως παριστάνει κάτι άλλο. Κατ' αυτήν λοιπόν την έννοια, ένα υλικό αντικείμενο μπορεί να αντιπροσωπεύει κάτι το αφηρημένο.

Προφανώς σε μια απαγγίστρωση από την ύλη, ο τύπος και όχι η ύλη μπορεί να λειτουργεί ως σύμβολο, όπως συμβαίνει στην προκειμένη περίπτωση που γίνεται λόγος περί της εορτής του σταυρού. Θα επιχειρηθεί λοιπόν μια προσέγγιση κάποιων από τα νοήματα που μεταδίδονται μέσω της συμβολικότητας του τύπου σταυρού, όπως εκείνων που σχετίζονται με την ύψωσή του, αλλά και εκείνων που οριοθετεί αυτός ο ίδιος ο τύπος του σταυρού. Προηγουμένως όμως θα γίνει μια μικρή αναφορά στα γεγονότα που καθόρισαν την ετήσια μνήμη της υψώσεως του σταυρού.

Η ύψωση του Σταυρού

Κατά την επικρατήσασα πληροφόρηση, η μητέρα του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορος πήγε στα Ιεροσόλυμα προκειμένου να προσκυνήσει τους αγίους τόπους, αλλά και με την ελπίδα της ευρέσεως του τιμίου σταυρού. Μετά τη διαπίστωση της γνησιότητας του ανευρεθέντος σταυρού, ο τότε πατριάρχης Ιεροσολύμων, στις 14 Σεπτεμβρίου του 335, ημέρα των εγκαινίων του ναού της Αναστάσεως, τον ύψωσε στον άμβωνα. Η απάντηση του λαού ήταν το «Κύριε ελέησον». Σ' αυτού του γεγονότος την ανάμνηση απεφασίσθη η κατ' έτος ύψωση του τιμίου Σταυρού.

Χρειάστηκε, ωστόσο, να υψωθεί και πάλι, στους χρόνους του Ηρακλείου, όταν ο γενναίος αυτός βασιλεύς της ελληνικής αυτοκρατορίας αφήρεσε το 628 τον σταυρό από τους Πέρσες, οι οποίοι τον κατείχαν αφού είχαν υποτάξει, δεκατέσσερα έτη ενωρίτερα, την πόλη των Ιεροσολύμων. Κατά τη

θριαμβευτική του επάνοδο και είσοδο στην Κωνσταντινούπολη, ο Ηράκλειος μετέφερε και τον τίμιο Σταυρό, τον οποίο, την ημέρα της προϋπάρχουσας εορτής, ύψωσε «εν τη μεγάλη Εκκλησία, ενώπιον του επευφημούντος λαού της Κωνσταντινουπόλεως». Με τη δεύτερη μάλιστα ύψωση είναι συνδεδεμένος ο πασιγνώστος ύμνος «Σώσον, Κύριε, τον λαόν σου». Η απάντηση του λαού κατά την πρώτη ύψωση, ως και η εν συνεχεία σύνταξη του εν λόγω απολυτικού, σχετίζεται προφανέστατα με το νόημα της συμβολικότητας της υψώσεως.

Σύμβολο σωτηρίας

Είναι αξιομνημόνευτο πώς σε ένα απόσπασμα του Ευριπίδη παρουσιάζεται η δυαδική σχέση ζωής θανάτου ως ύψιστο γεγονός, του οποίου όμως αγνοείται η σημασία. Ποιος ξέρει, γράφει, αν είναι ο θάνατος ζωή ή η ζωή θάνατος. Ερωτάται δηλαδή, εν προκειμένω, αν η εναλλαγή ζωής θανάτου, μπορεί να εκληφθεί ως διαδοχική κατάσταση. Η θετική απάντηση στο ερώτημα αυτό βρίσκεται, κατά την έσω φιλοσοφία, στη σταυρική θυσία του Χριστού. Στην προκειμένη μάλιστα περίπτωση δεν προήλθε απλώς και μόνο η ζωή εκ του θανάτου, αλλά αυτής της αιωνίου μάλιστα ζωής, άρα της νίκης επί του θανάτου, μετέχουν όλοι οι άνθρωποι. Ετσι, η ανύψωση του Χριστού επί του σταυρού, ως γεγονότος σωτηρίας, συμβολίζεται και με την ύψωση του ανευρεθέντος σταυρού, πράγμα που σημαίνει ότι ο σταυρός από όργανο θανάτου μετασχηματίζεται σε όργανο ζωής. Δεν είναι εκτός αυτού του πλαισίου ένα τροπάριο του εσπερινού της εορτής στο οποίο χαρακτηρίζεται ο σταυρός ως η ανάστασις πάντων των τεθνεώτων.

Τύπος και ουσία

Δεδομένου ότι η σωτηρία, όπως διδάσκεται, συντελείται υπό του Χριστού, ο σταυρός αυτός καθ' εαυτόν δεν συνεργεί σε αυτήν, αλλ' ανατρέπει σ' αυτόν κυρίως και αποκλειστικώς ως τύπος του σταυρικού θανάτου. Κατ' επέκταση, ουδείς διανοείται να αποδεχθεί πως η «δύναμη» του σταυρού προσδιορίζεται θετικώς ή αρνητικώς από την ύλην που χρησιμεύει για την κατασκευήν του. Σε επίρρωση αυτών θα αναφερθεί πως σε πολλές περιπτώσεις το σύμβολο του σταυρού σημειούται με λέξεις ή με γράμματα. Από του Μ. Κωνσταντίνου και εξής συνηθίζεται η αναγραφή των λέξεων

ΤΟΥ ΤΩ

ΝΙ ΚΑ

στις γωνίες που σχηματίζει ένας ισοσκελής σταυρός. Σημειούται επίσης σταυροειδώς, ήδη προ του 79 μ.Χ., η λατινική λέξις TENET (= κρατεί), η

▲ *Η εύρεση του σταυρού του μαρτυρίου από την αγία Ελένη στις 14 Σεπτεμβρίου του έτους 335, σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση. Μικρογραφία βυζαντινού χειρογράφου.*

οποία περατούνται στο γράμμα T, το οποίο επίσης ανατρέπει στον σταυρό:

T
E
T E N E T
E
T

Παραπλησίως, γράφονται σε παραστάσεις γράμματα στις απολήξεις των κεραιών του σταυρού. Συνηθέστερα είναι τα EEEE, καθώς επίσης τα ΘΘΘΘ, τα XXXX, αλλά και τα PPPP. Από αυτά, τα πρώτα, τα οποία βρίσκονται στις αντίστοιχες θέσεις και της σταυρικής απεικονίσεως του λατινικού tenet, υποστηρίζεται ότι, εκτός της απεικονίσεως του σταυρού, φανερώνουν και το εξής νόημα: Ελένη εύρεν ελέους έρεισμα. Κατ' άλλους: Ελένης εύρεσις Εβραίων έλεγχος. Αντιστοιχώς, τα άλλα συμπλέγματα σημαίνουν: Θεού θέα θείον θαύμα, Χριστός χριστιανούς χαρίζει χάριν, Ρητώς ρήτορες ρητορεύουσι ρήμα.

Διαπιστώνεται έτσι ότι ο τύπος και όχι η ουσία κατασκευής του σταυρού οδηγεί τον άνθρωπο ώστε, όπως γράφεται, να αποδίδει σε αυτόν την τιμή «νω και λόγω και αισθήσει». Συνάγεται λοιπόν ότι, όπως παρατηρεί ένας ερμηνευτής κανόνων, δεν αποδίδεται σεβασμός στο ξύλο, αλλά στον τύπο του σταυρού.

Σύμφωνα με όσα εξετάθησαν, στην καθιέρωση της εορτής συναπαντώνται όλες οι διαστάσεις της συμβολικότητας, η οποία, στην προκειμένη περίπτωση, απαλλαγμένη από την ύλη του συμβόλου οδηγεί τον μύστη στην αποδοχή του νοήματος της σταυρικής θυσίας του Χριστού. Αλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις γίνεται αναφορά στη δύναμη του τύπου του τιμίου σταυρού. ✠

▼ *Εικόνες αγίων σε σταυροειδώς διατεταγμένη σελίδα βυζαντινού χειρογράφου των αρχών του 11ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.*

Ελπιδοφόρα Γέννηση

Τον ΣΤΑΜΑΤΗ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝΑ

Διδάκτορος Θεολογίας

«Η Γέννησίς σου Θεοτόκε,
χαράν εμπνυσεν πάση
τη Οικουμένη
Εκ σου ανέτειλεν ο Ηλιος
της Δικαιοσύνης,
Χριστός ο Θεός ημών.
Και λύσας την κατάραν έδωκε την ευλογίαν...»

Η ΔΗ ΤΟ ΑΠΟΛΥΤΙΚΙΟ της γέννησης της Θεοτόκου επισημαίνει τα σημαντικά. Η γέννηση σηματοδοτεί τη λύση της κατάρας, της προπατορικής ενοχής. Η άτεκνη Άννα, οικεία του Θεού σύμφωνα με την παράδοση, φέρνει στον κόσμο τη Μαρία, που το όνομά της σημαίνει Δέσποινα, Πριγκίπισσα. Γιατί μόνο μέσα από έναν άνθρωπο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί το σχέδιο του Θεού. Η Μαρία θα γεννήσει τον Χριστό και θα λυθεί η βαριά ενοχή που συνόδευε τον άνθρωπο από τον καιρό της πτώσης. Η Γυναίκα αποκαθαίρει την παλιά αμαρτία και γίνεται η νέα Εύα. Ταυτόχρονα θα γίνει και το πιο αγαπητό πρόσωπο ανάμεσα στους ανθρώπους που θα ακολουθήσουν, αλλά και το ενοποιητικό στοιχείο με ό,τι καλό προϋπήρξε. «Γιατί ήταν ανάγκη από αυτή τη ρίζα και με αυτόν τον τρόπο η μητέρα του Θεού να λάβη το πνευματικό σώμα της: να γεννηθεί από όλους ανθρώπους εκείνους που ήταν περισσότερο από όλους τους άλλους οικείοι στον Θεό και με την δύναμη της προσευχής. Επρεπε, δηλαδή, εκείνη η οποία συνένωσε τους ανθρώπους με τον Θεό, διαλύοντας το μίσος που υπήρχε μεταξύ τους, κι άνοιξε στις προσευχές των ανθρώπων τον δρόμο για τον ουρανό, γκρεμίζοντας το διαχωριστικό τείχος, να έρθει στη ζωή χρησιμοποιώντας τις κατάλληλες βάσεις και αφετηρίες», σημειώνει ο ιερός Καβάσιλας. Διττό λοιπόν το ουσιώδες της γέννησης. Το πρώτο είναι η γέφυρα ανάμεσα στον Θεό και τους ανθρώπους, καθώς και η απελευθέρωση από την αιώνια κατάρα. Το δεύτερο είναι η ένωση των ανθρώπων, εκείνων που ακολούθησαν την γέννηση, και εκείνων που προϋπήρξαν.

Γι' αυτό η Μαρία από τη στιγμή της γέννησής της γίνεται σύμβολο εσασί των ανθρώπων. Σύμφωνα πάντα με τον ιερό Καβάσιλα, η γέννηση της Μαρίας ένα αντίστοιχο της συναντά μέσα στην ιστορία: εκείνο της δημιουργίας των πρωτοπλάστων. Γιατί αποτελεί το υπέρτατο δώρο του Θεού. Πώς άλλωστε θα μπορούσε να λυθεί η κατάρα που συνόδευε τον άνθρωπο; Πώς θα μπορούσε να αλλάξει η τραγική μοίρα; Ίσως με έναν τρόπο τέτοιο που θα ξέφυγε από τα συνηθισμένα μέτρα. Από τη γέννησή της η Μαρία θα πορευτεί τη μοναχική πορεία. Γιατί αυτό που αναλαμβάνει είναι το πλέον δύσκολο: να συντελέσει στην ένωση των διεστώτων, να γεννήσει τον Χριστό, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Δεν είναι καθόλου τυχαία τα συναισθήματα που γέννησε η Μαρία στους ανθρώπους: μία από εκείνους διαλέχτηκε για να αγκαλιάσει όλους και όλα, να ενώσει, να λειάνει τις πληγές. Πάντα και για πάντα μέσα στην ιστορία, εντός του ιστορικού χρόνου, γιατί μόνον έτσι το γεγονός μπορεί να γίνει οικείο του ανθρώπου, να καταστεί βίωμα και να δημιουργήσει την ελπιδοφόρα προοπτική. Επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά ο Θεός ότι δρα εντός της ιστορίας. Η γυναίκα γίνεται, μέσω της Μαρίας, η τροφός της ιστορίας του ανθρώπου. Θα υπομείνει και τη χλεύη και τον πόνο, ταυτόχρονα όμως το πρόσωπο της Μαρίας θα γίνει η παραμυθία των ανθρώπων. Η Μαρία εξαιρείται από το κοινό γέ-

▲ Η Γέννησις της Θεοτόκου, φορητή εικόνα κρητικής τέχνης, 16ος αι. (πηγή: «Εικόνες της Κρητικής Τέχνης», Εκδ. Βικελαία Βιβλιοθήκη - Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993).

νος των ανθρώπων, χωρίς όμως να αποκόπτεται. Αυτή άλλωστε είναι και η ειδοποιός διαφορά της με ό,τι προϋπήρξε αλλά και ό,τι ακολούθησε. Δεν έχει για γενέθλιο τόπο της τον ουρανό, αλλά τη γη της πτώσης. Όμως αντί αυτό να ακυρώσει την πορεία της, έρχεται να επικυρώσει την προοπτική της σωτηρίας. Αυτή η μοναχική φιγούρα της ιστορίας συγκινεί. Και θα γίνει αργότερα το κεντρικό πρόσωπο όχι μόνο της ιερής ιστορίας, αλλά και της ποίησης, και της λογοτεχνίας, και των τραγουδιών των ανθρώπων. Θα καταστεί το πλέον οικείο πρόσωπο, που οι μετέπειτα θεολογικές

έριδες ελάχιστα θα αγγίξουν ή θα αμαυρώσουν αυτό που πραγματικά αισθάνονται οι άνθρωποι για την Παναγία. Η κόρη της Άννας συναντά τις μέχρι πριν από τη γέννησή της εχθρικές μεριές της ιστορίας και προσφέρει το αγαθό της συμφιλίωσης. Η σκιά της Βαβέλ αρχίζει να απομακρύνεται ή τουλάχιστον δεν σημαίνει πια το απαρασάλευτο και αιώνιο κακό. Το μίσος στο οποίο αναφέρεται ο Καβάσιλας εξακολουθεί να υπάρχει, αλλά δεν είναι το μοναδικό πλαίσιο δράσης του ανθρώπου. Στο πρόσωπο της Παναγίας αθροίζονται και τα προγενέστερα καλά της ανθρωπότητας, αποκτώντας έτσι την καίρια σημασία τους μέσα στην ανθρώπινη ιστορία. Αυτή η μοναχική γυναίκα αποκτά το πλήθος των αγαπημένων της και το καινοφανές και παράδοξο της ζωής της γίνεται οικείο και αγαπημένο. Ένα εσασί δώρο του Θεού στον άνθρωπο.

Το βυζαντινό σχολείο

Της **ΜΑΡΙΝΑΣ ΛΟΥΚΑΚΗ**

Επίκ. Καθηγ. Βυζαντινής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ αυτοκρατορία, ένα παντοδύναμο κράτος δημοσίων λειτουργιών με επικεφαλής τον αυτόκράτορα, μια «κυβέρνηση γραφών», όπως έχει χαρακτηριστεί, σε όλη τη μακραίωνη ιστορία της ουδέποτε παραμέλησε την εκπαίδευση. Η στελέχωση της αυστηρά οργανωμένης γραφειοκρατίας της απαιτούσε τη μόρφωση των οργάνων που θα την υπηρετούσαν.

Σε γενικές γραμμές, η οργάνωση των βυζαντινών σχολείων δεν γνώρισε σημαντικές αλλαγές, σε όλη τη βυζαντινή περίοδο. Οι βασικοί κύκλοι σπουδών ήταν δύο, η προπαιδεία και η εγκύκλιος παιδεία. Στον πρώτο κύκλο άρχιζαν να φοιτούν παιδιά μετά τα έξι και πριν από τα εννιά τους χρόνια, και μάθαιναν γραφή, ανάγνωση και αριθμητική από τον δάσκαλο, που οι πηγές ονομάζουν «γραμματιστή», «παιδαγωγό», «παιδοτρίβη». Πρόκειται ακριβώς για τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Στον δεύτερο κύκλο φοιτούσαν μαθητές μετά τα δώδεκα ή δεκατέσσερα χρόνια τους και η διάρκειά του ποικίλει. Εκεί, τα παιδιά εντρυφούσαν στα ιερά γράμματα και στη «θύραθεν παιδεία», στην κοσμική επιστήμη, που δεν είναι άλλη από την ελληνική σοφία. Όσο κι αν φαίνεται περίεργο, μολονότι τα κείμενα μιλούν συχνά για τα ιερά γράμματα, δεν γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενο της θρησκευτικής αυτής παιδείας που παρείχαν τα σχολεία. Όσο για το πρόγραμμα της κοσμικής διδασκαλίας, με βεβαιότητα περιείχε την *τριτὴ* των μαθημάτων γραμματική, ρητορική, φιλοσοφία, και στη συνέχεια την *τετρατὴ*, αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία, μουσική. Επικεφαλής του

σχολείου ήταν ο γραμματικός ή μαῖστωρ, που δίδασκε μόνο τους προχωρημένους μαθητές. Τη διδασκαλία των αρχάριων αναλάμβανε μια ομάδα προχωρημένων μαθητών, οι «έκκριτοι» ή «επιστατούντες», όπως αναφέρονται στα κείμενα. Σε σύγκριση με τη σημερινή εποχή, θα λέγαμε ότι η προπαιδεία και η εγκύκλιος παιδεία αντιστοιχούν προς την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Πολλά έχουν κατά καιρούς γραφτεί για την ύπαρξη κρατικού Πανεπιστημίου στην Κωνσταντινούπολη. Αν εξαιρέσει κανείς την πρώιμη βυζαντινή περίοδο –κατά την οποία, με νόμο του Θεοδοσίου Β΄ το 425, ιδρύθηκε ανώτατη σχολή στην Κωνσταντινούπολη, με 31 καθηγητές μισθοδοτούμενους από το κράτος και εγκατεστημένους σε συγκεκριμένο κτίριο– είναι πολύ αμφίβολο αν με τις πρωτοβουλίες του καίσαρα Βάρδα τον 9ο αιώνα, και των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου και Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, τον 10ο και τον 11ο αιώνα, ανασυστάθηκε το κρατικό Πανεπιστήμιο. Η ανώτατη παιδεία στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο παρέμεινε ιδιωτική.

Γενικότερα όμως, στο Βυζάντιο η εκπαίδευση, στοιχειώδης και δευτεροβάθμια, ήταν ιδιωτική και απευθυνόταν, οπωσδήποτε, σε μικρό αριθμό ατόμων, που προσδιορίζονται κυρίως από τη θέση που επιδίωκαν να καταλάβουν στη δημόσια ζωή και λιγότερο από την κοινωνική τους καταγωγή. Στόχος της ήταν η απόκτηση ενός γλωσσικού οργάνου, θεληματικά ξένου προς τη ομιλούμενη γλώσσα, και η διαμόρφωση ενός ατόμου γενικά «παιδευμένου».

Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για εξειδικευμένη επαγγελματική εκπαίδευση, ιδιαίτερα από τη μέση βυζαντινή περίοδο και εξής. Ξεχωρίζουν όμως ως ιδιαίτερη περίπτωση, οι «νοτάριοι» ή «ταβουλλάριοι», την παιδεία των οποίων καθορίζει και οργανώνει

το κράτος. Το Επαρχικό Βιβλίο προσδιορίζει με ακρίβεια τις γνώσεις που όφειλε να έχει ο μέλλων ταβουλλάριος (γενική παιδεία, γνώση του Πρόχειρου Νόμου και των Βασιλικών) και καθορίζει τη σύνθεση και την πρόσληψη των διδασκάλων που παρείχαν αυτή τη μόρφωση. Από το κείμενο είναι φανερό ότι υπήρχαν δύο είδη καθηγητών, ο νομικός, επιφορτισμένος με τη διδασκαλία των νομικών μαθημάτων, και ο απλός δάσκαλος, που δίδασκε στους μελλοντικούς νοταρίους την εγκύκλιο παιδεία.

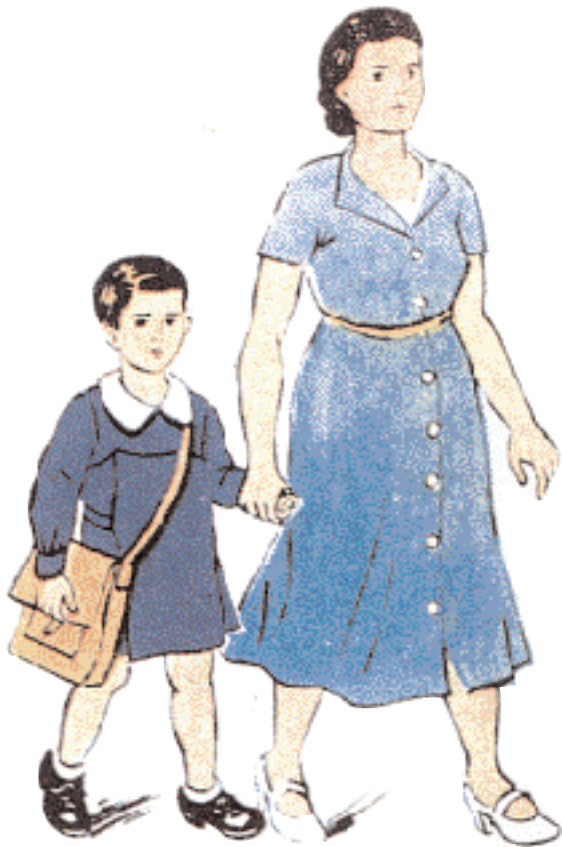
Μια ξεχωριστή μέρα για τους εκκολαπτόμενους νοταρίους ήταν η 25η Οκτωβρίου, ημέρα της γιορτής των αγίων Νοταρίων Μαρκιανού και Μαρτυρίου. Οι νεαροί μαθητές, μεταμφιεσμένοι, πολλοί σε γυναίκες, φορώντας σκηνικά προσωπεία, με κρεμασμένα πάνω τους κρεμμύδια και σκόρδα, και καβάλα σε ψωραλέα άλογα, διέσχιζαν την αγορά κατευθυνόμενοι προς τον ναό των Μαρτύρων. Πίσω τους ακολουθούσε ο δάσκαλος, έφιππος, προσποιούμενος τον νυσταγμένο και καταχειροκροτούμενος από το πλήθος. Μια σατιρική περιγραφή της πομπής αυτής, που δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά, έχουμε από τον ποιητή του 11ου αιώνα Χριστόφορο Μυτιληναίο, ο οποίος καταδικάζει το έθιμο. Γράφει χαρακτηριστικά: «πόσπν έχουσι την ύβριν τα παιδιά... πόσπν δε μάλλον οι γονείς την αισχύνην». Τον επόμενο αιώνα, ο Βαλσαμών, ο γνωστός νομοσχολιαστής, μας πληροφορεί ότι ο πατριάρχης Λουκάς Χρυσοβέργης κατήργησε αυτές «τις απρέπειες» που οργάνωναν οι παιδοδιδάσκαλοι των νοταρίων.

▲ *Εικόνα σχολικής τάξης, αριστερά «οι μαθηταί», δεξιά «οι φιλόσοφοι» καθηγητές. Μικρογραφία βυζαντινού χειρογράφου.*

ΣΗΜΕΙΩΣΗ «Επτά Ημερών»

1. Για τους νοταρίους Μαρκιανό και Μαρτύριο και την πομπή τη μέρα της εορτής τους στην Κωνσταντινούπολη θα υπάρξει ιδιαίτερο άρθρο στο αφιέρωμα στον μήνα Οκτώβριο.

Ο Άγιος Σεπτέμβριος των Σχολείων

◀ *Με τη μητέρα στο σχολείο, «... πεντακάθαρος, επιμελής και ενσεβής, χαρούμενος, αισαλάκωτο πρόντο ο Θανασάκης, πον, όσο κι αν προσπαθούσαμε, όλο και τον υπολειπόμασταν σε κάτι...». Από την εικονογράφηση του Γ. Μανονοάκη για το Αναγνωστικό της Β' Δημοτικού, έκδ. 1954-55).*

Τον Χρήστο Μπουλάτη

Αρχαιολόγος - συγγραφέα

Μ' ΕΝΑ ΤΡΕΛΟ ΚΟΥΔΟΥΝΙΣΜΑ, άναρχα εκκωφαντικό, χαρμόσυνο, αρχίζουν όλα. Η αυλαία αίρεται εν μέσω βόμβου παιδικών επιφωνημάτων. Σε πρώτο πλάνο ο αυλόγυρος Δημοτικού σχολείου, τσούρμο τα παιδιά αγγίζονται, μυρίζονται, τρεξίματα, χαρούμενες τσιρίδες, σημάδια αναγνώρισης κι άλλα παιδιά να συρρέουν από τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, μαζί με τις μανάδες τους τα μικρότερα. Καλοπλυμένα, καλοσιδερωμένα, αναδίνουν τα περισσότερα κολώνια φτέρης, Fougere, αγορασμένη χύμα στο ψιλικατζίδικο της γειτονιάς. Πρώτη μέρα στη μάθηση, του Αγίου Σεπτεμβρίου των Σχολείων, μεγάλη η χάρη του. Ανοίγουν οι ουρανοί, αγάλλονται, ο αγιασμός, «Κύριε, ο Θεός ημών, ο φως οικών απρόσιτον, η πηγή της σοφίας και της γνώσεως...». Τα μεγαλύτερα παιδιά μπαίνουν γρήγορα σε σειρά, κατά τις υποδείξεις των δασκάλων, τα μικρότερα οφείλουν να μπερδευτούν και βέβαια μπερδεύονται, τελικώς τα καταφέρνουν. Υπάρχουν και τα σαστισμένα κοτόπουλα, που αδυνατούν παντελώς σήμερα να καταλάβουν αυτό που και τα αφορά και όχι. Είναι τα πρωτάκια αυτά, το αζύμωτο ζυμάρι, που προστιθέμενο κατ' έτος δεν αφήνει τη μαγική σκάφη να δείξει πάτο. Καμιά δεκαριά δεν λένε να ξεκολλήσουν απ' τη φούστα των μανάδων τους, άλλα βουβά, το μάτι αγριεμένο κι άλλα να μιζοκλαίνε, πού και πού γοερό κλάμα, «όχι, δεν θέλω, πάμε σπίτι μας, να φύγουμε, να φύγουμε». Συμπλήρωμα απαραίτητο οι λογής πλανόδιοι μικροπωλητές έξω απ' τον περίβολο του σχολείου. Η πλημμυρίδα από μπλε ποδιές με το άσπρο γιακαδάκι, σημάδι αλάθητο αυτές πως η εναρκτήρια πράξη είναι παρωχημένη, πριν από μεταπολίτευση και βάλε,

ωστόσο το ακριβές χρονικό στίγμα αδιάφορο, καθότι η εικόνα επί δεκαετίες ίδια ή ελαφρώς παραλασσομένη. Ιδίοι και του διευθυντή ο χαιρετιστήριος λόγος, που κανείς δεν τον ακούει, πληκτικός, με πατριωτικούς φωσφορισμούς ο λόγος, ανάλογα με τη φέτα ιστορίας που τρώνε εκείνο τον καιρό οι μεγάλοι.

Στο βάθος, το χάρτινο σκηνικό, ελαιόγραφο, ανάμεσα σε δύο περιστρεφόμενους πασσάλους, σαν φρίζα, ξετυλίγεται απ' τη μια, τυλίγεται απ' την άλλη, δοξολογώντας εικόνες του καλοκαιριού: Περνάει κατάλευκο καράβι με τολίπες καπνού στην τιμινιέρα του, ένα μισοφέγγαρο λαχταριστό καρπούζι ύστερα κι άλλο καρπούζι φαναράκι, μεσόκοπος παγωτατζής ορθοπεταλιά, πέντ' έξι γλάροι κι ύστερα η θάλασσα γίνεται βουνό, εξοχή, αιωνόβια πλατάνια, καλλιγραμμη συστάδα πεύκων γίνεται, μια κελαριστή πνελιά το ρυάκι, διακοπές στο χωριό του πατέρα ή της μάνας.

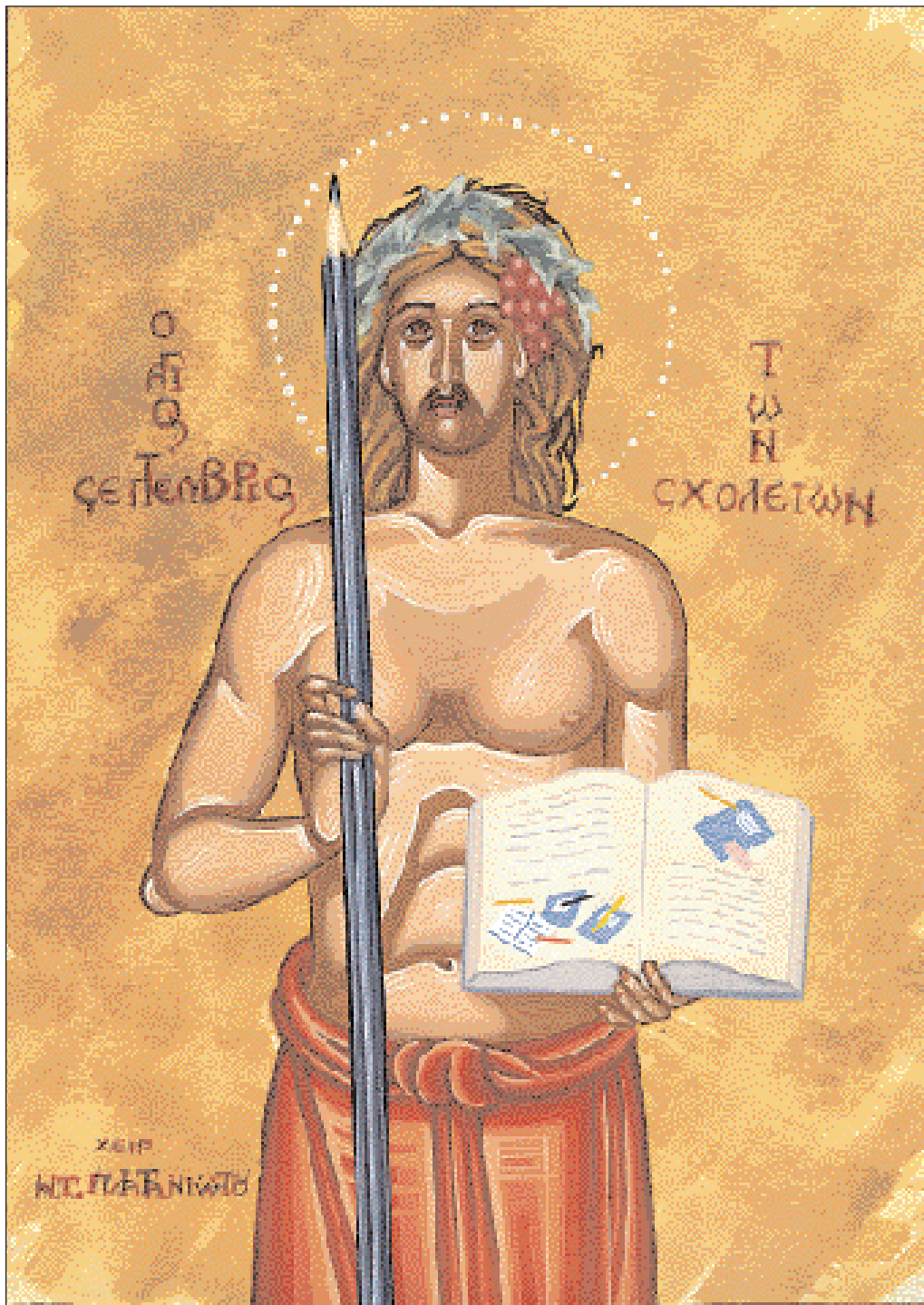
Και στην παρυφή του προσκηνίου, έξω έξω, αόρατος στα μάτια των παιδιών και όσων επί σκηνής, ένας νεαρός, ημίγυμνος, σανδαλοφόρος, με πορφυρό κρασάτο ζώμα γύρω απ' τη μέση του, ο άνω κορμός σφριγηλός, ηλιοκαμένος απ' τον νδύ κάματο του τρυγητού. Πηγαινοέρχεται ο νεαρός, σχεδόν αυτάρεσκα, με βήμα θεατρικά αργό, slow motion, απ' την ελαφριά μέση του πρώτου μούστου σίγουρα. Αυτός είναι! Ιδού ο Άγιος Σεπτέμβριος των Σχολείων, που επιφαίνεται κάθε τέτοια μέρα, μεγάλη η χάρη του, και μόνον οι πιστότεροι των θεατών δύνανται να τον αναγνωρίσουν απ' το αλφαβητάρι που κρατάει στο αριστερό του χέρι κι ένα τεράστιο μολύβι Faber δίκην ακοντίου στο δεξί – με αποτυπώματα παιδικών δοντιών στην πίσω άκρη το μολύβι. Πυρόξανθη του Αγίου Σεπτεμβρίου των Σχολείων η ένδοξη κόμη, κυματιστή μέχρι τους ώμους, δυο τρεις βόστρυχοι ξεφεύγουνε στο μέτωπο ατίθασοι, και βέβαια στεφανωμένη η κόμη με τσαμπιά κόκκινα σταφύλια κι αμπελόφυλλα, κατά τον τρόπο που στεφάνωσε ο Caravaggio τον Βάκχο του.

Καθώς πηγαινοέρχεται ο νεαρός Άγιος, στρέφει την κεφαλή του κάθε τόσο στο καλοκαιρινό σκηνικό πέρα, ανεμίζοντας με νόημα τη ματιά του, σαν μαντίλι αποχαιρετιστήριο στην τριανδρία Ιουνίου, Ιουλίου και θείου Αυγούστου, που μόλις και διακρίνεται πλέον απερχόμενη. Κι όταν η τριανδρία των μηνών μαζέψει απ' τη σκηνή και τις ακρώρειες της σκιάς της, αρχή Ινδίκτου, εισέρχονται τότε πιασμένοι απ' το χέρι όσοι, μάρτυρες, οσιομάρτυρες, ιερομόναχοι, Άγιοι κι άλλοι τέτοιοι. Συμεών ο Στυλίκης και Ιησούς του Ναυή πρώτοι αυτοί, πρωτοστάτες, ανοίγουν τον χορό κι ύστερα Ιωάννης ο Νηστευτής,

ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και η υμνογράφος Κασσιανή, ο εκατόνταρχος Κορνήλιος, ο μάρτυρας Νικήτας, Ευστάθιος ο μεγαλομάρτυρας και ο οσιομάρτυρας Ιλαρίων, οι οσίες Πολυξένη και Ευφροσύνη, Ιωάννης Θεολόγος ο Ευαγγελιστής, κι άλλοι ακόμη, με τον Γρηγόριο Αρμενίας τον Φωτιστή στερνό της αλυσίδας κρίκο. Κι όλοι μαζί, ιερός θίασος του Αγίου Σεπτεμβρίου των Σχολείων, να κατοικούν τις ιλαρές ημέρες του, αόρατοι κι αυτοί στους επί σκηνής, όπως εκείνος.

Της ιερής εικονογραφίας του Αγίου Σεπτεμβρίου των Σχολείων μ' αρέσει να επινωώ παραλλαγές, απ' τις οποίες αρκούμαι εδώ να ξεχωρίσω δύο: Στην μία, λαλούν έμβλημα του το κουδούνι, να το χτυπάει εκείνος με παλμό ψυχής και στο κεφάλι χάρτινο δίκωκο από τετράδιο αντιγραφής που έχει διάφορα γραμμένα πάνω του, ορθογραφήματα κι ανορθογραφα, και το σταφύλι, πάντα βαθυκόκκινο, ζωγραφισμένο πλάγια με ξυλομπογιές. Αφηγηματική η δεύτερη παραλλαγή, δείχνει τον Άγιο Σεπτέμβριο των Σχολείων να έχει στον ώμο περασμένη σταυρωτά πάνινη σάκα, κι εξακοντίζοντας με δραματικότητα επική το μυτερό μολύβι του να τρυπάει θανάσιμα της αμορφωσιάς τον δράκοντα, τον λαοκοιμιστή, με τα αποκαυνωμένα μάτια, την κρεμώμενη γλώσσα. Πρόσφατα έπεσε στα χέρια μου τυχαία ένα τετράστιχο του Δημήτρη Μανθόπουλου, τιτλοφορούμενο «Σεπτέμβρης», που, παρά την ποιητική του ταπεινότητα, είναι ικανό, λέω, να τροφοδοτήσει και αυτό απ' τη μεριά του την αφηγηματική εικονογραφία του νεαρού Αγίου των Σχολείων, παραστάσεις που θα τον δείχνουν οικοδεσπότη και γλεντιστή σε γιορτινά κεράσματα παιδιών, για τα καλωσορίσματά τους, πρώτη μέρα. Αξίζει να παρατεθεί, λοιπόν, ως μαρτυρία: «Στης αγάπης το τραπέζι / στρώνει κούπες πετιμέζι / τα σκολειόπαιδα κερνάει / η χρονιά γλυκά να πάει».

Σύνολο δώδεκα οι κύκλιες φορές που παρευρεθήκαμε τιμώνμενοι στο γιορτινό τραπέζι του Αγίου Σεπτεμβρίου των Σχολείων, με διαφορετικό από χρονιά σε χρονιά το μέσα και το έξω μας ανάστημα. Ωστόσο, οι έξι πρώτες του Δημοτικού, κατά κοινή ομολογία, μετράνε πιο πολύ. Εγραψαν ανεξίτηλα αυτές, καθώς ήταν τότε χλωρή ακόμη η ψυχή μας, και το δέος μας μπροστά στην αποκάλυψη της μάθησης μεγάλο ορθωνόταν και ανόθευτο. Γιατί τότε τα βιβλία μας, μόλις τα πρωτοπιάναμε στο χέρι, δεν παλαίπαμε να κωθούμε μέσα τους, να τα μυρίσουμε ακόρταγα, θέλοντας, λες, να διαπιστώσουμε αν πράγματι μοσχοβολούσαν δάσος. Γιατί η μάθηση τότε ακόμη ευώδιαζε – χωρίς υπερβολή. «Μοσχοβολά-

◀ *«Ιδού ο Άγιος Σεπτέμβριος των Σχολείων... μόνον οι πισιότεροι των θεατών δύνανται να τον αναγνωρίσουν απ' το αλφαβητάρι που κρατάει στο αριστερό του χέρι κι ένα τεράστιο μολύβι δίκην ακοντίου στο δεξί...».* Εικονογράφηση: Ντόνα Πλατανιώτη, Σεπτέμβριος 2001. Τέμπρα σε χαρίονι.

απ' την περυσινή ανέμελη συντροφιά του Μίμη, της Λόλας, της Έλλης, της Άννας και του Γκίκα. Πεντακάθαρος ο Θανασάκης, επιμελής και ευσεβής, χαρούμενος, κι ένα σωρό ακόμη αρετές και προτερήματα, ατσαλάκωτο πρότυπο ο Θανασάκης, που, όσο κι αν προσπαθούσαμε, όλο και του υπολείπονταν σε κάτι.

Κάπου εδώ η αυλαία πέφτει καλύπτοντας ανάλαφρα την πρώτη μέρα στη μάθηση, τον αυλόγυρο του Δημοτικού, το βομβίζον παιδομάνι. Κάτω απ' την παρυφή της μόλις και διακρίνονται τα μαύρα καλογουλισμένα παπούτσια κι οι άσπρες κάλτσες του υποδειγματικού μαθητή Θανασάκη, τα σανδάλια του Αγίου Σεπτεμβρίου των Σχολείων, μεγάλη η χάρη του. Και μερικά πεταλωμένα παπούτσια διακρίνονται, πτερόμενα –ναι, με ενδρομίδες!– σε πόδια ατίθασα, γόνατα μονίμως πληγωμένα. Των φίλων μου είναι αυτά, των ακριβών μου φίλων «από την εποχή», όπως έγραψα νοσταλγός κι αλλού, «της αλφαβήτας, που μοσχοβολούν ακόμη ξυσμένο μολύβι, γομολάστιχα, σουσαμοκούλουρο και καραμέλες τσάρλεστον».

Σημείωση:

Ο Ιάκωβος Πολυλάς στα «Προλεγόμενα» του μάς παραδίδει τον σολωμικό στοχασμό ως εξής: «Κλείσε μέσα στην ψυχή σου την Ελλάδα, και θα αισθανθείς μέσα σου να λαχταρίζη κάθε είδος μεγαλείου, και θα είσαι ευτυχισμένος». Όπως παρατηρεί ο Γ. Θ. Ζώρας («Διονύσιος Σολωμός, ο εθνικός ποιητής της Νεωτέρας Ελλάδος», Αθήνα 1957, σ. 21), ο στοχασμός του ποιητή διατυπώθηκε ιταλικά ως εξής: «Chiudi nella tua anima la Grecia (o altra cosa). Ti sentirai fremere per entro ogni genere di grandezza, e sarai felice».

▼ *«Η αυλαία πέφτει καλύπτοντας ανάλαφρα την πρώτη μέρα στη μάθηση, τον αυλόγυρο του Δημοτικού, το βομβίζον παιδομάνι...».* Από την εικονογράφηση του Γ. Μανουσάκη για το Αναγνωστικό της Β' Δημοτικού, έκδ. 1954-55.

ει σχολείο το παιδί!», στερεότυπη η φράση των μανάδων, που με ανοιχτές αγκάλες και κανακέματα μάς υποδέχονταν στα πρώτα μας σχολάσματα. Κι οι ήρωες του Εικοσιένα τότε, στο διάδρομο του σχολείου μας εν σειρά, απόμακροι και συνάμα οικείοι, μακρυμάλληδες σαν τους αρχαίους προγόνους, μας καλωσόριζαν κάθε χρονιά απ' τις κορνίζες τους με ένα αδιόρατο νεύμα της κεφαλής. Και μας παρέπεμπαν όλοι μαζί με νύημα στη γνωστή πατριωτική υποθήκη του Σολωμού, που, ελαφρώς παραλλαγμένη, είχε χαραχθεί σε μαρμαρόπλακα εντοιχισμένη πάνω απ' το ανώφλι της εισόδου. «Κλείσε μέσα στην ψυχή σου την Ελλάδα και θα νιώσης κάθε είδους μεγαλείο», έλεγε εκείνη η βαρύγδουπη υποθήκη, με την οποία όλα τα πρωτάκια ασκούσαμε αυτόβουλα στα διαλείμματα το αναγνωστικό μας μένος, ώσπου την κατακτήσαμε μια μέρα δίχως κομπιαστούς συλλαβισμούς.

Η εναρκτήρια μέρα στο Δημοτικό, με ξυσμένο μολύβι πρώτα, κι ύστερα με μελάνι και κονδυλοφόρο, που απ' την αρχόμενη δεκαετία του '60 ήρθε κι έγινε στυλό διαρκείας, ήταν η μόνη μέρα της σχολικής χρονιάς που κρατούσε μέρες. Για πόσες; Ωστόσο έβγαине ο άχαρος κατάλογος των «προγραφών» με τα ονόματά μας αλφαβητικά, και καταπλάκωνε τις χαρές επανέναρξης και των διακοπών μας τις χαρές,

που μόνο στις εκθέσεις μας πλέον και στο Αναγνωστικό της δευτέρας καθρεφτιζόνταν, και μάλιστα φλουταρισμένες απ' το μαθησιακό χρέος. Στερεότυπα θέματα της έκθεσης απανταχού της επικράτειας «Η επιστροφή στα θρανία», «Πώς πέρασα το καλοκαίρι» –πόσο γρήγορα περνούσαν, αλήθεια, τα καλοκαίρια εκείνα...–, «Η πρώτη μέρα στο σχολείο», τίτλος που έδωσε και ο Τέλλος Άγρας σε σχολικό στιχούργημα. Κι εμείς, δευτέρα Δημοτικού, το αποστηθίζαμε το ποίημα του Άγρα, απ' το Αναγνωστικό μας, πριν καλά καλά εκπνεύσει ο Άγιος Σεπτέμβριος των Σχολείων. «Τόση βιάση και σπουδή! / Για πού πας, καλό παιδί; / Κίνησες νωρίς νωρίς / και τρεχάτο προχωρείς», ρωτούσε ο ανώνυμος διαβάτης τον βιαστικό μαθητή, για να τον προτρέψει κατόπιν, δελεαστικά, στο δεύτερο τετράστιχο, να σταματήσει λίγο, να διασκεδάσει, να χαρεί σαν παιδί τα κάλλη του φθινόπωρου. Κι ανένδοτος ο μαθητής, τούτέστιν όλοι εμείς, απαντούσε με θεατρικό στόμφο, στο τρίτο και τελευταίο τετράστιχο: «Να σταθώ; Δεν ευκαιρώ, / γιατί πάω στο φτερό. / Και πού πάω, να σου το πω; / Στο σχολείο μου, π' αγαπώ!». Στις γειτονικές σελίδες, που προηγούνταν, ο υποδειγματικός μαθητής άκουγε στο όνομα Θανασάκης, γιος της κυρίας Αμαλίας, κι ήταν αυτός που μας έμπαζε με μικρομέγαλη σοβαρότητα στη δευτέρα Δημοτικού, αποσιτώντας μας

Θριαμβικές διαβάσεις

Της ΜΑΡΙΑΣ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Ιστορικού, Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών/
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών

ΤΑ ΘΑΥΜΑΤΑ που εξιστορούνται στο μνηολόγιο του Σεπτεμβρίου έχουν, σε ένα μεγάλο μέρος τους, περιγραφές για την διάσωση φυσικών προσώπων, εικόνων και λειψάνων μέσα από το στοιχείο του νερού. Λίμνες, ποταμοί και θάλασσες διαφυλάσσουν αγίους ή ιερά κειμήλια απειλούμενα από την κοσμική εξουσία. Ορισμένοι επίσης από τους αγίους που εορτάζουν αυτό τον μήνα ευλογούν την πέτρα, κάνοντας να αναβλύσει από αυτήν νερό, την καθαρτήρια και ζωογόνα δύναμη του οποίου προσφέρουν έτσι στους πιστούς. Διηγήσεις για την υπερφυσική διάβαση ποταμών και θαλασσών βρίσκουμε στην Παλαιά Διαθήκη, με γνωστότερες τις προεξαγγελτικές διασώσεις του περιούσιου λαού του Ισραήλ από τον Μωυσή και τον Ιησού του Ναυή. Στο Συναξάριο της Κωνσταντινούπολης μνημονεύεται την 1η Σεπτεμβρίου, που είναι και η πρώτη της Ινδίκτου, η θριαμβευτική διαπεραίωση του Ιορδάνη, και, τρεις

μέρες αργότερα, η διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας. Η υπερνίκηση του φυσικού εμποδίου των νερών συμβαδίζει με τη νικηφόρα έκβαση των περιπετειών του ευλογημένου από τον θεό λαού, και επισφραγίζεται από την ήττα των εχθρών του. Σε αυτά τα βιβλικά επεισόδια η θάλασσα και ο ποταμός γίνονται φυσικοί προστάτες και σύμμαχοι του λαού του θεού στη μάχη για την επιβίωσή του αλλά και τη σωτηρία των ιερών παλλαδίων του. Η ανάμνηση των επεισοδίων αυτών στο χριστιανικό εορτολόγιο δείχνει την πρόθεση προεικόνισης, μέσω των περιγραφών τους στα βυζαντινά Συναξάρια, της επερχόμενης σωτηρίας.

Τα θαύματα του νερού στη βιβλική ιστορία των Εβραίων γεωγραφικά ανήκουν στις περιοχές της Μέσης Ανατολής. Στην Μεσόγειο, την «προς ημάς θάλασσα» του αγίου Βασιλείου, που υπήρξε η κατεξοχήν θάλασσα της οικουμένης για τον Ηρόδοτο, αλλά και για πολλούς αιώνες μετά –όπως επισημαίνει ο Marc Bloch στο βιβλίο του για τον Μεσαίωνα–, οι υπερφυσικές διελεύσεις των υδάτων συνδέονται με τον Ποσειδώνα και τους γιους του Ωρίωνα και Εύφημο. Θαυματουργικές διαπεραιώσεις ποταμών, όπως η άβροχη διάβαση του Υδάσπη από τον Διό-

νυσο και την ακολουθία του στη μυθική μάχη κατά των βαρβάρων Ινδών, εγκωμιάζονται επίσης από τον Νόννο τον Πανοπολίτη. Πολλαπλές όμως είναι και οι μυθικές διηγήσεις που πλαισιώνουν ιστορικές εκστρατείες, όπως η πορεία του Κύρου προς τη Βαβυλώνα, όπου, σύμφωνα με τον Ξενοφώνα, ο Ευφράτης υποχώρησε, πράγμα που αποτέλεσε και ένδειξη θείας ευνοίας για την έκβαση της εκστρατείας. Μια απευθείας συσχέτιση της διέλευσης του Παμφυλίου πελάγους από τον Μ. Αλέξανδρο και τον στρατό του με την Εξοδο και τη διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας από τους Ισραηλίτες, κάνει ο Φλάβιος Ιώσηπος. Στο άλλο άκρο της Μεσογείου, οι διαπεραιώσεις στρατευμάτων, όπως εκείνη του στρατηγού Σκιπίωνα στην Καρθαγένη της Ισπανίας, εντάσσονται σε μια σειρά θαυμαστών διαβάσεων, που πλαισιώναν τις αφηγήσεις για τις ευκλείς στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ρωμαίων και εγγράφονταν στην οικουμενική ιδεολογία του ρωμαϊκού θριάμβου.

Εξιλασμός μέσω του νερού

Οι θριαμβικές διασώσεις από το νερό της θάλασσας ή των ποταμών σχετίζονται οπωσδήποτε με τη συμβολική ιδιότητα του ως μέσου καθαρμού. Στο βιβλίο του για το νερό και τα όνειρα, ο Γκαστόν Μπασελάρ επισημαίνει ότι το διαυγές νερό είναι για το ασύνειδο μια έκκληση κατά της μόλυνσης, πράγμα που απηχείται και στον Ψαλμό πενήντα: «πλυνείς με και υπέρ χιόνα λευκανθήσομαι». Οι εορτές του Σεπτεμβρίου μεταφέρουν αυτή την ανάγκη για εξιλασμό μέσω του νερού: από την καταστροφή των νερών διασώζονται πολλοί αγίοι – αλλά και εικόνες, όπως εκείνη της Παναγίας των Μισσηνών, που εορτάζεται την πρώτη Σεπτεμβρίου. Ο άγιος Μάμας (2 Σεπτ.) σώθηκε από άγγελο όταν τον έριξαν στη θάλασσα, το ίδιο και ο άγιος Θεόδωρος ο Αλεξανδρείας (12 Σεπτ.). Ο άγιος Πέτρος της Ατρώας (13 Σεπτ.) πέρασε αβρόχως τον ποταμό Αλυ της Μικράς Ασίας, ενώ η οικογένεια του αγίου Ευσταθίου (20 Σεπτ.) σώθηκε θαυματουργικά από τα νερά ποταμού. Ο προφήτης Ιωνάς (21 Σεπτ.) σώθηκε από τη θάλασσα, όπως και ο άγιος Καλλίστρατος (27 Σεπτ.), ενώ στο ίδιο δεκάημερο γιορτάζεται και η μνήμη του αγίου των ναυτικών Φωκά (22 Σεπτ.) από τη Σινώπη του Πόντου. Ανάμεσα στα πιο φημισμένα θαυματουργά νερά, και ένα από τα πιο φημισμένα λούματα της Μικράς Ασίας, ήταν και το εν Χώναις της Φρυγίας, στις αρχαίες Κολόσσαις, που

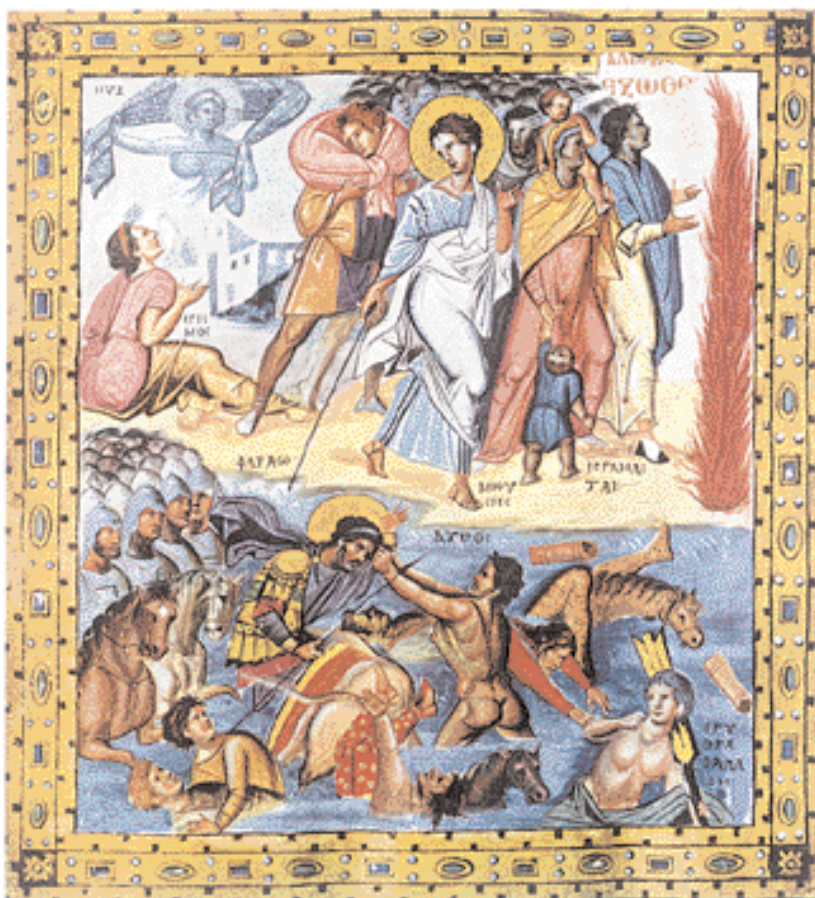
γιορτάζεται στις 6 Σεπτεμβρίου. Μολονότι ο φημισμένος ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ δεν σώζεται, η σχετική βυζαντινή αγιολογική παράδοση και εικονογραφία για το θαύμα στο οποίο οφείλεται η διατήρηση της λειτουργίας του, είναι πλούσια. Τα λούματα ή λούσματα ήταν διαδεδομένα στο πλαίσιο του θεσμού των διακονιών του Βυζαντίου, όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και στις επαρχίες της αυτοκρατορίας. Στην Κωνσταντινούπολη και στα περίχωρά της στη Θράκη γιόρταζαν τον Σεπτέμβριο τα αγιάσματα του αγίου Νικήτα, του αγίου Μάμα, της αγίας Ευφημίας και των Γενοθλίων της Θεοτόκου· φημισμένα ήταν επίσης τα αγιάσματα του αγίου Νικήτα και της αγίας Ευφημίας στη νήσο Χάλκη.

Η λατρεία της αγίας Ευφημίας της Χαλκηδόνας, που η σύναξή της εορτάζεται σε Δύση και Ανατολή στις 16 Σεπτεμβρίου, είναι από τις πιο διαδεδομένες στους δρόμους της Μεσογείου. Την ίδια μέρα εορτάζεται και η αγία Σεβαστιανή, που το σκήνωμά της σώθηκε από τη θάλασσα, από όπου το συνέλεξαν οι πιστοί της στη Ραιδεστό. Τα μαρτύρια, τα εγκώμια και τα συναξάρια της αγίας Ευφημίας εμπερικλείουν και προβάλλουν όλες τις πλευρές της θαυματουργικής δύναμης που συμβολίζεται διά του εξιλαστήριου ύδατος. Η αγία μαρτύρησε στη Χαλκηδόνα το 303 και το λείψανό της τοποθετήθηκε σε βασιλική αφιερωμένη στη μνήμη της στην ίδια πόλη. Οι θαυματουργές δυνάμεις των λειψάνων της έγιναν περισσότερο γνωστές ύστερα από ένα θαύμα, το οποίο μνημονεύεται και στο Συναξάριο της Κωνσταντινούπολης: κατά την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, το λείψανο της αγίας επέλεξε να κρατήσει στα χέρια τα βιβλία με τα ορθόδοξα δόγματα και να απορρίψει τα βιβλία των αιρετικών. Η θαυματουργή αυτή παρέμβαση της αγίας υπέρ της Ορθοδοξίας μέσα σε μια Οικουμενική Σύνοδο συνέβαλε αποφασιστικά στον θρίαμβο της Ορθοδοξίας και οδήγησε πιθανότατα στην ταυτόχρονη ανάμνηση του μαρτυρίου της τόσο στο βυζαντινό όσο και στο δυτικό εορτολόγιο.

Θαλάσσια περιπλάνηση

Η λατρεία της αγίας Ευφημίας, ως συμβόλου της Ορθοδοξίας, με απήχηση στη Ρώμη, ώθησε αργότερα τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ε΄ να πετάξει την πολύτιμη λειψανοθήκη της στη θάλασσα και να μετατρέψει σε κοσμικό κτήριο τον ναό της κοντά στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, όπου είχαν στο μεταξύ μεταφερθεί τα λείψανά της. Η ανακάλυψη των λειψάνων να επιπλέουν στη θάλασσα της Προποντίδας ακολουθήθηκε από τη μεταφορά τους στη Λήμνο, όπου προστατεύτηκαν και λα-

▼ Η Διάβαση της Ερυθράς Θάλασσας. Μικρογραφία από βυζαντινό Ψαλτήριο των αρχών του 10ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

των υδάτων

τρεύτηκαν έως τα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα Δ' και της Ειρήνης, οπότε μεταφέρθηκαν και πάλι στην Κωνσταντινούπολη. Η περιπλάνηση της λειψανοθήκης μεταξύ Χαλκηδόνος, Κωνσταντινούπολης και Λήμνου δείχνει τη διατήρηση μιας λατρείας η οποία ήταν κοινή ανάμεσα στους πληθυσμούς της περιοχής αυτής, και που η καταγωγή της ανιχνεύεται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Η προβολή της μνήμης της αγίας Ευφημίας στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια, με την ανάγνωση της ομιλίας του Αστερίου, επισκόπου Αμασειάς του Πόντου τον 5ο αιώνα, στην οποία περιγράφονται σκηνές από το μαρτύριό της, συνέβαλε στην καταδίκη των εικονομάχων. Η επιβίωσή της από τον εικονομαχικό διωγμό, η θαλάσσια περιπλάνησή της και η αποκατάστασή της μέσα στις επίσημες διαδικασίες της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου, καθώς και ο αριθμός των ομιλιών, των εγκωμίων και των ναών που της αφιερώθηκαν, και τέλος η μετάφραση της ομιλίας της στα λατινικά από τον Αναστάσιο Βιβλιοθηκάριο τον 9ο αιώνα, δείχνει το πλήθος των μέσων με τα οποία προβλήθηκε η αγία ως έκφραση της οικουμενικής και θριαμβευτικής νίκης της Ορθοδοξίας σε Δύση και Ανατολή. Η λατρεία αυτή διαδόθηκε

—με την εύνοια του ανώτατου κλήρου και της αριστοκρατίας, αλλά και των ορθόδοξων αυτοκρατόρων— από τον 8ο αιώνα, όπως προκύπτει από τις γραπτές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες.

Στις οικουμενικές γιορτές του Σεπτεμβρίου ανήκουν επίσης οι επέτειοι της αυτοκράτειρας Πουλχερίας (10 Σεπτ.), η οποία συγκάλεσε την Δ' Οικουμενική Σύνοδο, του πάπα Ρώμης Μαρτίνου (16 Σεπτ.), όπως και η μνήμη του αγίου Ευμενίου, ο οποίος επεχείρησε, κατά την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο, να συμφιλιώσει τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ' με τους αδελφούς του, μνήμη η οποία συμπίπτει μάλιστα με την εορτή (18 Σεπτ.) όλων των πατέρων που έλαβαν μέρος στη σύνοδο αυτή. Με τη θριαμβική παράδοση της αυτοκρατορίας συνδέεται και η εκδοχή η οποία αναφέρεται στο Συναξάριο της Κωνσταντινούπολης την ημέρα της εορτασμού της Υψώσεως του Σταυρού, για το όραμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, μετά το οποίο ο αυτοκράτορας έγινε «εγκρατής πάσης οικουμένης».

Οι εορτασμοί για τις θριαμβικές διαβάσεις των υδάτων του Σεπτεμβρίου, του πρώτου, κατά το εκκλησιαστικό ημερολόγιο, μήνα του αείρου χρόνου της φύσης —ο οποίος τη μέρα αυτή αλ-

▲ Ο Άγιος Ευστάθιος και σκηνές του βίου του. Στρατιωτικός επί Τραϊανού, όταν επιστρέφει, έχοντας σιγήσει «τρόπαια κατὰ τῶν πολεμίων», στη Ρώμη, ο Ευστάθιος ομίγει με την οικογένειά του, που είχε σωθεί θανατιουργικά από τα νερά ποταμού. Η λατρεία του Αγίου ήταν διαδεδομένη στην Καππαδοκία κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή. Εικόνα τον 1826, με καραμανλίδικες επιγραφές (πηγή: «Λιμάνια και καράβια στο Βυζαντινό Μουσείο». Εκδ. ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ, Αθήνα 1997).

◀ Η Αγία Ευφημία. Εικόνα του ζωγράφου Ιεροθέου, 18ος αι., σιον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Οικουμενικό Παιριαρχείο, όπου φυλάσσονται και τα λείψανα της Αγίας (πηγή: «Το Οικουμενικό Παιριαρχείο», επιμ. έκδ. Α. Παλιούρας, Αθήνα-Γενεύη 1989).

λάζει για να μπει στην εποχή της φθινοπωρινής άπλοιας, όπως ορίζει το βυζαντινό απόφθεγμα «του Σταυρού σταύρωνε και δένε»— αποδίδουν την ευχή για τη διαφύλαξη και την αέναη επικράτηση της ίδιας της αυτοκρατορίας. Τον μήνα αυτό αντιβούσε στην Κωνσταντινούπολη το αυτοκρατορικό πολυχρόνιο (ευχές για μακροβιότητα), στις επίσημες τελετουργίες κατά τις οποίες ο αυτοκράτορας έβγαινε από το Παλάτιο: κατά την 1η, αλλά και τις 8 Σεπτεμβρίου, εορτή του Γενέσιου της Θεοτόκου (κατεξοχήν εορτή του ναού των Χαλκοπραιτών), και έξι μέρες αργότερα (14 Σεπτ.), εορτή της Υψώσεως του Σταυρού στην Αγία Σοφία. Οι θριαμβοί της αυτοκρατορίας, που από τις αρχές της ζωής της έδειχναν να συνεχίζουν τους ρωμαϊκούς θριάμβους και να την προβάλλουν στο πέρασμα των αιώνων ως δυσάλωτη, ήταν άλλωστε ζυμωμένοι με τις ζωντανές μνήμες αλλά και τις ευχετήριες επευφημήσεις για την ακλυδώνιστη, όπως πιστευόταν, επικράτησή της επί παντός εχθρού.

Ενδεικτική βιβλιογραφία
Φ. Κουνουλές, «Βυζαντινών βίος και πολιτισμός», Αθήνα 1948, τόμ. Β 1.

Κ. Μερεντίτης, «Υπερφυής διάβασις θαλασσών και ποταμών», Θεολογία 31 (1960), και Θεολογία 32 (1961).

Fr. Halkin, «Euphémie de Chalcedoine», Bruxelles 1965.

Θ. Δετοράκης, «Οι άγιοι της πρώτης βυζαντινής περιόδου της Κρήτης και η σχετική προς αυτούς φιλολογία», Αθήνα 1970.

Κωνσταντίνη Μέντζου-Μεϊμάρη, «Επαρχιακά εναγής ιδρύματα», Βυζαντινά 11 (1982).

Ελεονώρα Κουντουρά-Γαλάκη, «Η αγία Ευφημία στις σχέσεις παπών και αυτοκρατόρων», Σύμμεικτα 7 (1987).

Ν. Ατζέμογλου, «Τ' Αγιάσματα της Πόλης», Αθήνα 1990.

Μ. Κορδώσης, «Τα γεωγραφικά στοιχεία στην Εξαήμερο του Μεγάλου Βασιλείου», Ιωάννινα 1991.

Ηλ. Αναγνωστάκης, «Βυζαντινή μελωνυμία και μελίκρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκόμων προϊόντων στο Βυζάντιο ως τον 11ο αιώνα, Η μέλισσα και τα προϊόντα της», Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000.

Μετακινώντας ποταμούς

Τον ΓΙΩΡΓΟΥ Θ. ΚΑΛΟΦΩΝΟΥ

Ιστορικού - Βυζαντινολόγου

ΟΙ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ χωματουργικές εργασίες, οι εκτροπές ποταμών, οι αποξηράνσεις λιμνών, βίαιες όλες παρεμβάσεις του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, είναι μέρος αυτού που ονομάζουμε σήμερα οικολογική απειλή. Οι συνέπειές τους δεν είναι καταστροφικές μόνο για το φυσικό κάλλος του τοπίου, αλλά και για την ισορροπία των οικοσυστημάτων, και κατ' επέκτασιν για το μέλλον της ζωής στον πλανήτη μας. Κοινή διαπίστωση στις μέρες μας ότι η ανεξέλεγκτη χρήση των δυνατοτήτων της τεχνολογίας μετά τη βιομηχανική επανάσταση, ο κοντόφθαλμος οικονομικός προγραμματισμός, η αντιμετώπιση της φύσης ως αναλώσιμου προϊόντος —πρακτικές και νοοτροπίες συνυφασμένες με την ανάπτυξη του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού— έχουν οδηγήσει σε αδιέξοδο. Μπροστά στον εφιάλτη της ολοκληρωτικής καταστροφής, ένδειξη για πολλούς της χρεοκοπίας του πολιτισμού μας, συχνά προβάλλεται το εναλλακτικό πρότυπο παραδοσιακών κοινωνιών που ζούσαν σε αρμονία με τη φύση.

Ορθοδοξία και οικολογία

Στις πολυάριθμες φωνές διαμαρτυρίας και προβληματισμού για το οικολογικό πρόβλημα, προστέθηκε εδώ και αρκετά χρόνια και η φωνή της ορθόδοξης εκκλησίας. Από το 1989, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανακήρυξε την 1η Σεπτεμβρίου, αρχή του εκκλησιαστικού έτους, σε ημέρα του περιβάλλοντος, υπογραμμίζοντας έτσι την υψηλή προτεραιότητα που δίνει στο θέμα. Τόσο το Οικουμενικό Πατριαρχείο όσο και άλλες ορθόδοξες εκκλησίες έχουν επιδείξει έντονη δραστηριότητα πάνω στο πρόβλημα, αναζητώντας λύσεις στο θεολογικό αλλά και στο πρακτικό επίπεδο. Η πηγή του οικολογικού αδιεξόδου εντοπίζεται στην κτητική στάση του σύγχρονου ανθρώπου απέναντι στη φύση, στάση ιδιοκτητή και όχι διαχειριστή που οφείλει να την παραδώσει άθικτη στις επερχόμενες γενιές: απομακρυσμένος από τον Δημιουργό, έχει απολέσει τον σεβασμό για την Κτίση. Τεκμηριωμένη θεολογικά και συνεπικουρούμενη από μια οικολογική ανάγνωση του βιβλίου της Αποκαλύψεως, η ανάλυση αυτή προωθεί την ορθοδοξία στην πρώτη γραμμή των σύγχρονων προβληματισμών, προβάλλοντάς την ως μια βιώσιμη εναλλακτική επιλογή.

Ο βυζαντινός κόσμος συχνά θεωρείται ως η ιστορική εφαρμογή της ορθόδοξης κοσμοαντίληψης. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής έχουν γίνει φιλότι-

μες προσπάθειες να ανιχνευθούν στη βυζαντινή κοινωνία στοιχεία της οικολογικής συνείδησης που εκ προοιμίου γίνεται αποδεκτό ότι υπήρξε, και μάλιστα ανεπτυγμένη. Πέρα από τον προφανή αναχρονισμό που εμπεριέχει μια τέτοια προσέγγιση, η αναγωγή της βυζαντινής κοινωνίας σε πρότυπο για τον σημερινό κόσμο τείνει να παραβλέπει την συνθετότητα της βυζαντινής στάσης απέναντι στο περιβάλλον, είτε εξιδανικεύοντας, είτε απλοποιώντας την. Η πραγματικότητα της αγροτικής οργάνωσης μιας προβιομηχανικής οικονομίας εμφανίζεται ως συνειδητή και επιτελικά σχεδιασμένη —φιλική προς το περιβάλλον— επιλογή, ενώ οι φυσιολατρικές αποστροφές ορισμένων βυζαντινών κειμένων —έργων, άλλωστε, κατοίκων της πόλης— συγχέονται με την οικολογική ευαισθησία της εποχής μας. Επιπλέον, όλα όσα θα μπορούσαν να αμαυρώσουν την ωραιοποιημένη αυτή αντίληψη του Βυζαντίου ως σύγχρονου αγροτουριστικού παραδείσου —οι «περιβαλλοντικές τραγωδίες» της εποχής, όπως η αποψίλωση των δασών και η ερημοποίηση της υπαίθρου— αποσιωπώνται συστηματικά.

Μια ομάδα τεκμηρίων που έρχεται σε αντίθεση με την ειδυλλιακή εικόνα της αρμονικής συνύπαρξης του ανθρώπου με το περιβάλλον προέρχεται

από τη θρησκευτική γραμματεία, και συγκεκριμένα από την αγιολογία. Πρόκειται για διάσπαρτες αφηγήσεις θαυμάτων χριστιανών αγίων που επιδρούν στο περιβάλλον με τρόπους που δεν δείχνουν πάντοτε φιλικούς.

Δαμάζοντας τη Φύση

Θα χρησιμοποιήσουμε εδώ ως παράδειγμα τον Βίο του Οσίου Αγαππού, επισκόπου Σινασού, που έδρασε την εποχή του Διοκλετιανού και του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ανάμεσα στα πολυάριθμα θαύματα που καταγράφονται εκεί, ορισμένα —όπως είναι αναμενόμενο άλλωστε— αναφέρονται στην προστασία όχι του περιβάλλοντος

από τον άνθρωπο, αλλά του ανθρώπου από ένα φυσικό περιβάλλον πολύ πιο εχθρικό και επικίνδυνο απ' ό,τι στις μέρες μας. Τυπική περίπτωση, το θαύμα του κατευνασμού των κυμάτων της θάλασσας κατά τη διάρκεια ταξιδιού του οσίου στην Κωνσταντινούπολη, τη νέα πρωτεύουσα της χριστιανικής πλέον αυτοκρατορίας: ένας τύπος θαύματος που παραπέμπει στο Ευαγγέλιο και που επαναλαμβάνεται διαρκώς στην αγιολογία από πληθώρα αγίων, χωρίς να παύει να συγκινεί, σε μια εποχή που το θαλάσσιο ταξίδι ήταν συνώνυμο του κινδύνου. Η δυνατότητα που εξέφραζαν τα θαύματα

αυτά —δυνατότητα υπερφυσικής προστασίας από τον μέγιστο κίνδυνο— οδήγησε άλλωστε στην ανάδειξη εξειδικευμένων αγίων, αφοσιωμένων σχεδόν αποκλειστικά στην προστασία των ναυτιλομένων, όπως ο Φωκάς και αργότερα ο Νικόλαος.

Μια μορφή προστασίας πολύ πιο μόνιμη και δραστική, επιτυγχάνουν τα τρία θαύματα του οσίου που αφορούν την πλημμύρα ποταμών. Στην πρώτη περίπτωση ο Αγαππός με μια απλή προσευχή εκτρέπει ποταμό από τη φυσική του κοίτη, κατόπιν παρακλήσεως του τοπικού επισκόπου της πλημμυρισμένης περιοχής, του οποίου το ποίμνιο αλλά και η νεόκτιστη εκκλησία κινδύνευαν. Στη δεύτερη περίπτωση κάποιος πλημμυροπαθής υποχρεώνει έναν άλλο πλημμυρισμένο ποταμό, που είχε από μόνος του εκτραπεί, να επανέλθει στη φυσική του κοίτη, απευθύνοντάς του απλώς τη φράση: «Βάδιζε στη σωστή οδό και μην βλάπτεις τους γείτονές σου διότι διαφορετικά θα αναφέρω αυτά που γίνονται εδώ στον Αγαππτό». Ο ποταμός, φυσικά, συμμορφώθηκε πάραυτα. Στην τρίτη περίπτωση αναλαμβάνει και πάλι δράση ο ίδιος ο Αγαππός. Ανταποκρινόμενος στο αίτημα ειδωλολατρών κατοίκων άλλης περιοχής, διανοίγει με θαυμαστό τρόπο σήραγγα διαμέσου ενός βουνού και απομακρύνει έτσι οριστικά τον ποταμό που πλημμύριζε την κοιλάδα τους, σώζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις περιουσίες, αλλά και τις ψυχές τους, εφόσον σε ένδειξη ευγνωμοσύνης προσεχώ-

◀ Ο Χριστός επιτιμά τον άνεμο και τη θάλασσα (π. 1531-1532), απόσπασμα τοιχογραφίας από το καθολικό της Μονής Φιλανθρωπητών, Νησί Ιωαννίνων (πηγή: «Βυζαντινές Τοιχογραφίες», Εκδοτική Αθηνών).

και όρη

ρησαν όλοι τους στη νέα θρησκεία.

Η εντυπωσιακή αυτή σειρά θαυμάτων, που θα αρκούσαν για να ανακηρυχθεί ο όσιος Αγαππτός προστάτης των έργων αντιπλημμυρικής προστασίας, θυμίζει το φημισμένο εν Χώναις θαύμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, του οποίου η ανάμνησις τελείται, κατά το Συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως, στις 6 Σεπτεμβρίου. Σε αντίθεση με τον Αγαππτό, ο Μιχαήλ δεν ανέτρεψε με το θαύμα του τη φυσική τάξη πραγμάτων –έστω και επιβλαβή– αλλά την αποκατέστησε. Απομάκρυνε την απειλή που εξέφρασε η κακόβουλη παρέμβαση ανθρώπων, οι οποίοι, οικοδομώντας ένα φράγμα, επιχείρησαν να καταστρέψουν το ιαματόβρυτο αγίασμα και τον ναό του με μια πλημμύρα τεχνητή. Αυτό όμως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία είναι η δυνατότητα που εκφράζουν τέτοιου είδους θαύματα, να δαμασθούν τα ανεξέλεγκτα στοιχεία της φύσης και να υποταχθούν στην ανθρώπινη θέληση. Το ίδιο συμβαίνει και με ένα άλλο εντυπωσιακό κείμενο, που προέρχεται από την Αίγυπτο, μια χώρα με μακρά παράδοση τόσο στην τιθάσευση ποταμών, όσο και στην οργάνωση του ιερατείου. Στις Τάξεις Αγιασμού των Υδάτων του Ποταμού Νείλου, κείμενα αρκετά μεταγενέστερα, των οποίων όμως οι καταβολές είναι πανάρχαιες, καταγράφεται η πλήρης τελετουργία του αγιασμού που τελείτο τις παραμονές της ετήσιας πλημμύρας του ποταμού, φυσικού φαινομένου ευεργετικού, που επαναλαμβανόταν με μαθηματική ακρίβεια κάθε χρόνο μέχρι την ανέγερση του φράγματος του Ασσουάν. Στην κορυφαία στιγμή της τελετής ο Πατριάρχης προστάζει τον ποταμό τρεις φορές: «Ανώ, Νείλε», φράση που επαναλαμβάνουν ομόφωνα οι πιστοί. Έτσι το φαινόμενο της πλημμύρας παύει να είναι ένα προδιαγεγραμμένο φυσικό φαινόμενο, και γίνεται, μέσω της πίστης, αποτέλεσμα της ανθρώπινης βούλησης.

Ακρότητες

Ορισμένες από τις θαυματουργικές παρεμβάσεις που αναφέρθηκαν έγιναν για την προστασία ναών. Πρόκειται για αφηγήματα που τοποθετούνται στην εποχή του εκχριστιανισμού της αυτοκρατορίας και είναι επόμενο να υπογραμμίζουν την υψηλή συμβολική αξία που είχαν για τη νέα θρησκεία τα ιερά αυτά κτίσματα. Συμβόλιζαν την έξοδο της από τις κατακόμβες και την οριστική επικράτησή της. Οι ναοί της αληθινής πίστης ήταν άτρωτοι στις φυσικές καταστροφές και την ανθρώπινη επιβουλή. Όμως ο άγνωστος συγγραφέας του Βίου του οσίου Αγαππού φθάνει σε ακρότητες που σίγουρα ξαφνιάζουν στην οικολογικά ευαίσθητοποιημένη εποχή μας. Αφού ο όσιος,

με πολλούς κόπους, κατορθώσει να κτίσει μια εκκλησία, συνειδητοποιεί ότι ένα βουνό της κόβει το φως. Εφαρμόζοντας λοιπόν κατά γράμμα (ίσως υπερβολικά κατά γράμμα) την ευαγγελική μεταφορά περί πίστεως, ο όσιος, με μόνο μέσο την προσευχή, κατορθώνει να το ισοπεδώσει. Ούτε που διανοήθηκε να μετακινήσει την εκκλησία αντί το βουνό ή, ακόμη καλύτερα, να την είχε κτίσει εξ αρχής σε φωτεινότερο μέρος.

Βέβαια, όσο ανιστόρητο είναι το να επαινούμε τους Βυζαντινούς για την οικολογική τους συνείδηση, άλλο τόσο αβάσιμο θα ήταν να τους κατηγορήσουμε για αντι-οικολογική νοοτροπία, παρ' ότι θα μπορούσαμε να διακρίνουμε στις αντιλήψεις τους τα σπέρματα της σημερινής ασυδοσίας. Ας μην ξεχνάμε ότι η φύση δεν θα μπορούσε να νοηθεί την εποχή εκείνη ως απειλούμενη, εφόσον ήταν γι' αυτούς κατ' εξοχήν απειλητική. Αν και έργο της σοφίας του Θεού, ο κόσμος στον οποίο ζούσαν ήταν ταυτόχρονα και η εξορία από τον Παράδεισο: ένας αφιλόξενος τόπος τιμωρίας, πεδίο δράσης τόσο του Θεού όσο και του Δαιμονικού. Ο χαμένος παράδεισος δεν έφερνε στο νου τους την άγρια ομορφιά που αναγνωρίζουμε σήμερα σε ένα –απειλούμενο– φυσικό τοπίο. Ο παράδεισος γι' αυτούς ήταν ο κήπος, δηλαδή το περιβόλι: μια φύση οριοθετημένη, δαμασμένη – άρα μια φύση τεχνητή.

Μην έχοντας την τεχνολογία για να κυριαρχήσουν ολοκληρωτικά στην απειλητική άγρια φύση, οι Βυζαντινοί είχαν τοποθετήσει τις ελπίδες τους στο θαύμα στον χώρο του φανταστικού και του υπερφυσικού. Σήμερα όμως, τον λόγο έχουν οι μπουλντόζες. ❀

▲ Οι πρωτόπλαστοι Αδάμ και Εύα στον Παράδεισο, ο οποίος προβάλλεται ως το υπερουράνιο πρότυπο της δαμασμένης, οριοθετημένης Φύσης, ένας περικλειστος «κεκοσμημένος» κήπος. Απεικόνιση φορητής εικόνας («Επί σοι χαίρει», π. 1670-1690) του Θεοδώρου Πουλάκη. Πάτριμος, Μονή Αγίων Ιωάννων του Θεολόγου (πηγή: «Εικόνες της Πάτριμου». Εκδ. Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1977).

▲ Το «εν Χώναις θαύμα» του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, ο οποίος συνένωσε τους ποταμούς Κούφο και Ανκόκαπρο. Εικόνα τον β' μισό του 12ου αι. (πηγή: «Σινά. Οι Θεσραυροί της Μονής», Εκδοτική Αθηνών, επ. έκδ. Ιωάννα Μπουκουβάλα-Διαμαντιούρου).

Ο άγιος Μάμας

Της **ANNAΣ ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ**

Βυζαντινολόγος

ΟΙ ΠΙΟ ΠΑΛΙΕΣ πληροφορίες για τον άγιο Μάμα βρίσκονται σε δύο πανηγυρικές ομιλίες που είπαν στη μνήμη του μάρτυρα οι Μεγάλοι Καππαδόκες Πατέρες του 4ου αι. Μέγας Βασίλειος και Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Ο Μέγας Βασίλειος είπε την ομιλία του μπροστά σε ένα μεγάλο πλήθος Καππαδόκες που είχαν συγκεντρωθεί στην Καισάρεια την ημέρα της γιορτής του αγίου στις 2 του Σεπτεμβρίου. Η γιορτή αυτή ήταν η επισημότερη της καππαδοκικής μητρόπολης τον 4ο αι. Ύμνος στην άνοιξη και στον νεαρό άγιο Μάμα είναι η ομιλία του Γρηγορίου που ειπώθηκε μια Κυριακή του Θωμά, 16 Απριλίου του 383. Μπορούμε να θεωρήσουμε τις ομιλίες αυτές ως τους πρώτους βίους του αγίου, γιατί μας δίνουν τα πρώτα χαρακτηριστικά του μάρτυρα: βοσκός στα βουνά, και οι ελαφίνες του πρόσφεραν το γάλα τους. Ο άγιος μένει σε όλους τους κατοπινούς βίους βοσκός, υπερφυσικός μερικές φορές, ενώ οι ελαφίνες παίρνουν διάφορες μορφές ζώων.

Ο βίος του αγίου

Το παλιότερο χειρόγραφο που περιέχει βίο-εγκύκλιο του αγίου Μάμα είναι λατινικό του 10ου αι. Στον βίο αυτό, ο άγιος παρουσιάζεται να έχει ανατραφεί από επίσκοπο της Καισάρειας, μετά τον θάνατο του οποίου ο Μάμας ανέβηκε στα δώδεκα χρόνια του να ασκητέψει στο βουνό της Καισάρειας. Εκτός από τις ελαφίνες, λιοντάρια, αρκούδες, πάρδοι, λύκοι, όναγροι, μονόκεροι, άγρια άλογα, βούβαλοι και όλα τα είδη των άγριων θηρίων ημερεύουν και κλίνουν το γόνυ μπροστά στον άγιο. Ο άγιος μεταβάλλεται σε Ορφέα που μαγεύει τα άγρια θηρία. Στη συνέχεια έχουμε το μαρτύριο του αγίου.

Από τον βίο-εγκύκλιο φαίνεται να έχει επηρεαστεί ο Walafrius Strabo, Γερμανός ποιητής του 9ου αι. που έγραψε ένα λατινικό ποίημα για τον μάρτυρα. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό σε αυτό το ποίημα είναι η εξαιρετική συμφιλίωση των άγριων θηρίων με τον μάρτυρα, η ορφική του μορφή, που συναντούμε σε μια ολόκληρη σειρά ανωνύμων βίων του Μάμα που σώζονται σε ελληνικά χειρόγραφα του 10ου-11ου αι. και εξής. Σίγουρα ο Ανώνυμος Βίος στηρίζεται σε μια παλιότερη παράδοση, στην οποία εξάλλου στηρίχτηκαν τόσο τα λατινικά κείμενα όσο και ο γνωστός αποκαθαμένος βίος του μάρτυρος από τον Συμεώνα τον Μεταφραστή τον 10ο αι.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Μεταφραστή και την παράδοση του Ανώνυμου

βίου, οι χριστιανοί γονείς του αγίου κατάγονταν από τη Γάγγρα της Παφλαγονίας, και στα χρόνια του αυτοκράτορα Αυρηλιανού (270-275) μεταφέρονται στην Καισάρεια, φυλακίζονται και πεθαίνουν. Η ετοιμόγεννη μητέρα του μάρτυρα φέρνει στον κόσμο τον Μάμα πριν ξεψυχήσει. Το βρέφος δίδεται να ανατραφεί σε πλούσια χήρα της Καισάρειας, την Αμμία, η οποία το ονόμασε Μάμα. Μετά τον θάνατο της Αμμίας το παιδί κληρονομεί τη μεγάλη της περιουσία, και διώκεται στον διωγμό του Αυρηλιανού, οπότε, ύστερα από διάφορα βασανιστήρια, μαρτυρεί στις 2 του Σεπτεμβρίου.

Μα, Μνν, Μάμας

Ο Ιουλιανός, προτού γίνει παραβάτης, είχε επιχειρήσει να κτίσει στο κτήμα Μάκελλο, όπου είχε περάσει εξόριστος έξι χρόνια της νεανικής του ζωής, μεγαλοπρεπή ναό πάνω στον τάφο ενός νεαρού μάρτυρος με το όνομα Μάμας. Όμως, σύμφωνα με τον Ναυζιαζηνό, η γη που κρατούσε μέσα της τα άγια λείψανα δεν δέχτηκε την προσφορά και το οικοδόμημα δεν τέλειω-

▲ Ο Άγιος Γρηγόριος απευθύνεται στον Άγιο Μάμαντα. Ο ασκητής άγιος των ορέων της Καππαδοκίας περιτοιχίζεται από άγρια ζώα, που ημερεύουν στην όψη του όπως μπροστά στον Ορφέα. Μικρογραφία από χειρόγραφο με τις Ομιλίες του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης.

◀ Ο Άγιος Μάμας, μικρογραφία χειρογράφου στη Μονή Διονυσίου, Αγίου Όρους.

σε ποτέ. Όταν ο Ιουλιανός ο Παραβάτης γύρισε το 362 μ.Χ. στη Μικρά Ασία με σκοπό να ξαναζωντανέψει την ειδωλολατρία, πήγε στο ιερό της Μα, της Μεγάλης Μητέρας των θεών, στην Πεσσινούντα του Πόντου και προσευχήθηκε θερμά στη θεά να τον βοηθήσει. Αλλά την ίδια περίπου εποχή, στην πρωτεύουσα της Καππαδοκίας, όχι πολύ μακριά από τον Πόντο, οι Χριστιανοί είχαν όσα ζητούσαν από τον Μάμα, τον μεγαλομάρτυρα της πόλης τους. Ο άγιος Μάμας είχε κληρονομήσει πολλά χαρακτηριστικά από τη μεγάλη καππαδοκική θεότητα Μα ή την άρρενα μορφή της, τον Μήνα. Πρώτα πρώτα με την Μα τον συνδέει το όνομά του. Το όνομα Μάμας είναι γνωστό μικρασιατικό και το συναντούμε με διάφορες μορφές στις επιγραφές και σαν ονόματα θεών: Μα, Αμμία, Αμμά, Μάμα. Όταν λοιπόν ο Βίος αναφέρει ότι ο Μάμας κληρονόμησε τη μεγάλη περιουσία της θεάς του μητέρας, της αρχόντισσας Αμμίας, ο νεαρός άγιος κληρονόμησε τον θησαυρό της λατρείας της Αμμίας-Μα, Μεγάλης Μητέρας των θεών, που είχε κατακτήσει όλη την Μικρά Ασία και ιδιαίτερα την Καππαδοκία στη ρωμαϊκή εποχή. Η Μα εικονίζεται εξοπλισμένη με ρόπαλο και ήταν αρχικά λεοντόμορφη, ενώ αργότερα το λιοντάρι εικονίζεται δίπλα της ή κάτω από τα πόδια της. Παράλληλα με την Μα υπήρχε ο Μπν ή ο Αττις, ο βοσκός που τον ακολουθούσαν δύο λιοντάρια και που φρόντιζε τα κοπάδια και τις αγροτικές περιοχές. Τα ιερά του βρισκόταν πάνω στα βουνά, όπου τον λάτρευαν οι κάτοικοι της Λυκαονίας και Καππαδοκίας μαζί με την Μα.

Τη θεότητα Μα, που συνοδεύεται από τον νεαρό Αττι ή Μήνα, τον βοσκό, προστάτη των κοπαδιών, και που γιορτάζεται δύο φορές τον χρόνο, άνοιξη και φθινόπωρο, τη συμφιλιωμένη με τα λιοντάρια, την οπλισμένη με ρόπαλο, αυτήν κλήθηκε να αντικαταστήσει ο άγιος Μάμας. Έτσι ο άγιος Μάμας στις λαϊκές παραδόσεις, στη λατρεία και εικονογράφηση του είναι νεαρός βοσκός σαν τον Αττι, έχει χιλιάδες πρόβατα και προστατεύει τα κοπάδια των πιστών. Αρμέγει ελαφίνες και, ως νέος Ορφέας, συγκεντρώνει γύρω του όλα τα άγρια ζώα. Σαν την Μα, εικονίζεται ανέπαφος ανάμεσα σε λιοντάρια ή, συχνότερα, καβαλικεύει ένα από αυτά. Άλλο χαρακτηριστικό κληρονομημένο από την Μα είναι η ράβδος ή το ρόπαλο. Ο άγιος Μάμας απέκτησε από τον ουρανό την παμπάλαιη μαγική, πολεμική και ποιμενική ράβδο, που δίνει σ' αυτόν που τη κτυπά στη γη, ό,τι ζητήσει. Οι ακρίτες και απελάτες στην περιοχή της Καππαδοκίας είχαν πάνω στο ραβδί, τη ματσούκα τους, την εικόνα του αγίου Μάμα.

Η διατήρηση της λατρείας

Με την υποταγή της Μικράς Ασίας στους Μωαμεθανούς, πολλές πλευρές της ζωής προσαρμόστηκαν στη νέα κατάσταση. Ο άγιος Μάμας, που ζούσε πάντα κοντά στον αγροτικό πληθυσμό της Καππαδοκίας, έμεινε κοντά σε όλους τους Καππαδόκες, αδιάφορο αν αυτοί δεν ήταν πια μονάχα Χρι-

◀ Ο άγιος Μάμας. Τοιχογραφία στο ναό του Σιανρού του Αγιασμάτι, Κύπρος.

στιανοί. Οι δερβίσηδες, οι μωαμεθανοί μοναχοί, συνετέλεσαν στη διατήρηση της λατρείας και στον μωαμεθανικό αγροτικό πληθυσμό. Το καταπληκτικό στη συνέχεια της παράδοσης είναι πως ορισμένες λατρευτικές πράξεις οι οποίες απαντούν στους πιστούς της Μεγάλης Μα, τους Γάλλους στη μικρασιατική Γαλατία, επιζούν στους δερβίσηδες που έχουν προσεταιριστεί τον άγιο Μάμα. Με τον άγιο Μάμα οι δερβίσηδες είχαν ένα περιεργό δεσμό. Γύριζαν στην Καππαδοκία και ζητούσαν από τους Χριστιανούς να δώσουν το όνομα Μάμας στα παιδιά που θα γεννιόνταν υπό την επίδραση των μαγικών κόκκων σταριού και φακής. Μοίραζαν στάρι για τα αγόρια, φακή για τα κορίτσια, αλλά το αγόρι έπρεπε να ονομαστεί Μάμας... Οι δερβίσηδες αυτοί ξεκινούσαν από έναν τόπο, όπου έχουμε ένα μοναδικό παράδειγμα συνύπαρξης χριστιανικής και μωαμεθανικής λατρείας μέσα στο ίδιο ιερό. Αυτό βρίσκεται στο χωριό Μαρμασός. Η Μαρμασός βρίσκεται 22 χιλιόμετρα από το Νένεζι, που το θεωρούν σήμερα γειτονικό προς την αρχαία Ναζιανζό, πατρίδα του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, και όπου κοντά ήταν η

Από την παγανιστική θεότητα Μα στον Μαρμασούν Μπαμπάς

εκκλησία στην οποία είπε την ομιλία του τον Απρίλη του 383. Στην εκκλησία της Μαρμασού πιστεύεται ότι υπάρχει το λείψανο του αγίου και γινόταν μεγάλο πανηγύρι από Ρωμαίους, Αρμένιους και Τούρκους στις 21 Μαΐου, τις 15 Αυγούστου και τις 2 Σεπτεμβρίου. Οι Τούρκοι λένε τον άγιο Μαρμασούν Μπαμπάς, δηλαδή άγιο της Μαρμασού.

Με την Ανταλλαγή στα 1924, οι Γκελβεριώτες (δηλαδή οι Χριστιανοί της γειτονικής Καρβάλης) θέλησαν να πάρουν μαζί τους στην Ελλάδα και τον άγιο της Μαρμασού, αλλά οι Τούρκοι δεν τους άφησαν, «Είναι δικός μας εβλιά, δικός μας άγιος», λέγανε. «Θα μείνει εδώ που τον βρήκαμε». Έτσι ο άγιος έμεινε εκεί, και ο Μαρμασούν Μπαμπάς ζει πάντα στην Καππαδοκία. Ο τελευταίος απόγονος των δερβίσηδων εξακολουθεί να ανάβει τα καντήλια και να δέχεται τους προσκυνητές.

Βιβλιογραφία

Αννας Μαραβά-Χατζηνικολάου, «Ο άγιος Μάμας», Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Καππαδοκία 9. Collection de l'Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1953, (δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1995). της ίδιας, «Εικόνες του αγίου Χριστοφόρου του Κυνοκέφαλου», Melanges Merlier, τ. 3, Αθήνα 1957.

Τα παζάρια του Σεπτέμβρη

▲ *Το αλογονάζα-
ρο στα Γιάννενα
(πηγή: Έλλης Πα-
παδημητρίου,
«Παλιές φωτογρα-
φίες» [1928 -
1931, μεσοπολεμι-
κά], Εκδ. «Ερμής»,
Αθήνα 1977).*

Τον ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΚΑΜΗΛΑΚΗ

*Ερευνητή του Κέντρου Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών*

ΤΑ ΠΑΝΗΓΥΡΙΑ, θρησκευτικά και εμπορικά, κατέχουν πολύ σημα- ντική θέση στον παραδοσιακό πολιτισμό των νεότερων Ελλήνων. Τα εμπορικά παζάρια –εμποροπανήγυ- ρεις ή απλώς πανηγύρια– έπαιξαν στο παρελθόν, και μέχρι πρόσφατα ακόμα, σπουδαίο ρόλο στην οικονομική, κοι- νωνική και πολιτισμική ζωή ευρύτε- ρων περιοχών της ηπειρωτικής προ- παντός Ελλάδας, όπου κυρίως αναπτύ- χθηκε και άκμασε ο πανάρχαιος αυτός θεσμός.

Ιδιαίτερη σημασία είχαν οι εμπορο- πανηγύρεις στον ελληνικό και τον ευ- ρύτερο βαλκανικό χώρο κατά την τουρκοκρατία (όπως, προηγουμένως, στο Βυζάντιο). Στο νέο ελληνικό κρά- τος, όλο τον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού, μέχρι περίπου τον τελευταίο μεγάλο πόλεμο (ορισμένες και μέχρι πρόσφατα) παρουσίασαν μεγάλη εξά-

πλωση στην ορεινή κυρίως Ελλάδα. Η εξάπλωσή τους από τη νότια Πελο- πόννησο (Φοινίκι Λακωνίας) μέχρι τη Θράκη (Διδυμότειχο), και από την Κρήτη (Μοίρες Ηρακλείου κ.α.) και την Εύβοια (Χαλκίδα κ.λπ.) έως την Ηπειρο και τη Δυτική Μακεδονία (Γρε- βενά, Τσοτύλι κ.α.), οφείλεται στο ότι ικανοποιούσαν τη γενική ανάγκη για ψυχαγωγία και κοινή προσευχή (τα θρησκευτικά), και συνδύαζαν τις δυ- νατότητες εξυπηρετήσεως των οικο- νομικών–εμπορικών συναλλαγών και καλλιέργειας κοινωνικών και λοιπών επαφών και σχέσεων, συνάψεως ποι- κίλων συμφωνιών, συνοικεσίων κ.λπ.

Οι εμποροπανηγύρεις συνήθως γί- νονταν μία φορά τον χρόνο, με σταθε- ρή περιοδικότητα, δηλ. σε γνωστές και καθιερωμένες από παλιά ημερομ- νίες κάποιου μήνα συνήθως του καλο- καιριού ή του φθινοπώρου. Δεν έλει- παν παλιότερα και οι εμποροπανηγύ- ρεις που γίνονταν χειμερινούς μήνες, από Ιανουάριο μέχρι και Δεκέμβριο, όπως και περιοχές που είχαν δύο ή και τρεις (όπως η Λαμία) εμποροπανηγύ- ρεις μες στη χρονιά.

Δίνοντας ένα σχετικά πλήρη ορισμό των εμποροπανηγύρεων, μπορούμε γενικά να τις προσδιορίσουμε ως ση- μαντικές και οργανωμένες συγκε- ντρώσεις παραγωγών, εμπόρων, αγο- ραστών κ.λπ. προϊόντων και ποικίλων εμπορευμάτων σε συγκεκριμένο τόπο (πόλη, χωριό, αγροτική τοποθεσία) με σκοπό τη διενέργεια αγοραπωλησιών ή και άλλων δικαιοπραξιών και συμ- φωνιών, με αφορμή, συνήθως, κάποια θρησκευτική γιορτή, η οποία συχνά ταυτίζεται τόσο πολύ με την εμπορο- πανήγυρη, ώστε με το όνομα του αγί- ου να εννοείται όχι τόσο το θρησκευ- τικό, όσο το εμπορικό πανηγύρι : π.χ., «Αχιλλός», από τον άγιο Αχιλλίο, κατά τη γιορτή του οποίου γίνεται, λέγεται το ετήσιο παζάρι των Γρεβενών, και «Αϊ–Μαρίνα» αυτό στο Τσοτύλι Κοζά- νης, στα μέσα Ιουλίου.

Οι περιοδικές αυτές συνάξεις αν- θρώπων και συγκεντρώσεις ποικίλων προϊόντων και ζώων προς πώληση διαρκούσαν λίγες μέρες (οι τοπικές) ή και εβδομάδες (οι μεγάλες υπερτοπι- κές εμποροπανηγύρεις με ευρύτερο, βαλκανικό, παλιότερα, χαρακτήρα,

όπως οι εμποροπανηγύρεις στα Φάρσαλα, την Ελασσόνα, τη Λαμία, το Μοσχολούρι Καρδίτσας, το Μαυρονόρος Γρεβενών, την Ουζουντζιόβα στη Β. Θράκη, κ.ά.).

Παλαιότερα, οπότε οι χερσαίες συγκοινωνίες ήταν, ιδίως στα ορεινά, πρωτόγονες, ως τόποι εμποροπανηγύρεων επιλέγονταν μέρη που ήταν σημαντικοί συγκοινωνιακοί κόμβοι στο πανάρχαιο δίκτυο συγκοινωνιών, κέντρα μεγάλης παραγωγής σημαντικών προϊόντων ή τόποι μεγάλων θρησκευτικών συγκεντρώσεων και εορτών.

Ο μήνας των παζαριών

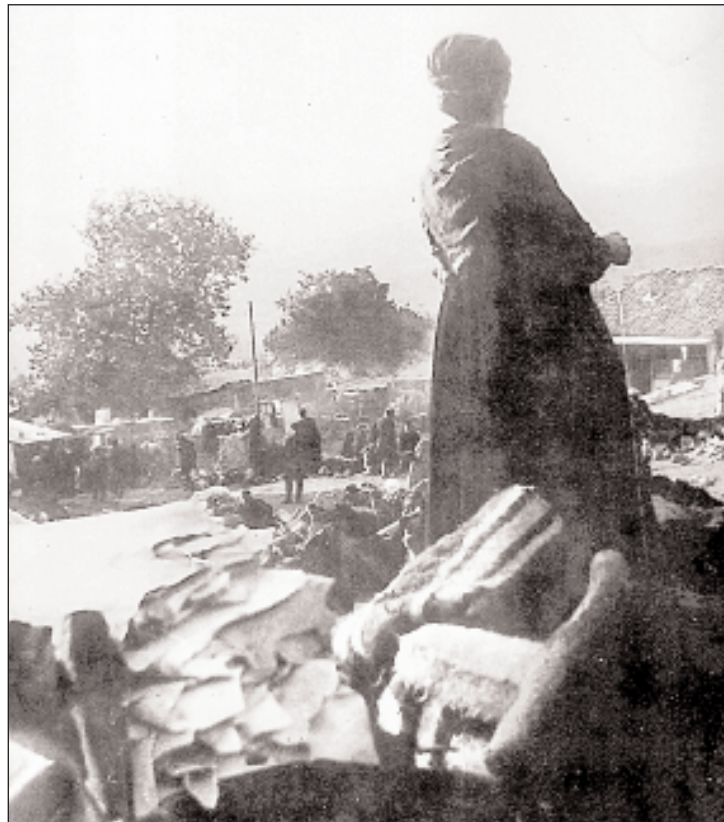
Οι μήνες της καλοκαιρίας, κυρίως από τον Ιούλιο μέχρι τον Οκτώβριο, αποτελούν, εύλογα, την περίοδο διεξαγωγής των περισσότερων και σημαντικότερων εμποροπανηγύρεων. Ιδιαίτερα ο Σεπτέμβριος, μήνας ήπιος, οπότε έχει, επίσης, ολοκληρωθεί η συγκομιδή πολλών γεωργικών, κτηνοτροφικών κ.λπ. προϊόντων, ήταν ο κατεξοχήν μήνας των παζαριών (και λιγότερο, κατά σειρά, ο Αύγουστος, ο Ιούλιος και ο Οκτώβριος). Σεπτέμβριο γίνονταν όχι μόνο τα περισσότερα αλλά και πολλά από τα σπουδαιότερα στην Ελλάδα, τον 19ο και, ιδίως, τον 20ό αιώνα.

Μεγάλες σεπτεμβριάτικες εμποροπανηγύρεις ήταν, από τα χρόνια της τουρκοκρατίας ήδη, της Ελασσόνας (σημαντική μέχρι σήμερα), της Συλλιμνου στο χωριό Γενιτζέ στη Β. Θράκη, που διαρκούσε από τις 4 Σεπτεμβρίου ως τις 26 Οκτωβρίου, και το ξακουστό πανηγύρι της Ουζουντζιόβας, κοντά στο Χάσκιο της Φιλιππούπολης, που άρχιζε στις 15 Σεπτεμβρίου κι όπου μεταφέρονταν εμπορεύματα από τις πιο μακρινές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και την Ευρώπη, ιδιαίτερα μάλιστα μεγάλες ποσότητες γουναρικών.

Στον ελλαδικό χώρο είναι πολυάριθ-

μες οι εμποροπανηγύρεις που γίνονταν (ή εξακολουθούν να γίνονται) τον Σεπτέμβριο, ιδίως τον 20ό αιώνα, οπότε εμφανίζεται πλήθος νέων εμποροπανηγύρεων, σε βαθμό που η πληθυσμιακή αυτή συνετέλεσε, μαζί με άλλους λόγους, στην παρακμή του θεσμού και στην κατάργηση πολλών από αυτές. Σημειώνουμε ενδεικτικά, εκτός από της Ελασσόνας, τις πανηγύρεις των Τρικάλων, πολύ αξιόλογη έως πρόσφατα, της Κομοτηνής, της Σκύδρας Πέλλης, του Μώλου Φθιώτιδας, το περίφημο «Παζαρόπουλο» ή «Πανηγυρόπουλο» της Κόνιτσας, μετά τα μέσα Σεπτεμβρίου, διάρκειας παλαιότερα δέκα ημερών, στο οποίο κυριαρχούσαν τα κτηνοτροφικά προϊόντα (ζώα, μαλλιά, τυριά) και τα μάλλινα είδη (φλοκάτες, σκουτιά κ.ά.) και αρκετές άλλες. Το «Παζαρόπουλο» είχε πανηπειρωτικό χαρακτήρα, καθώς έρχονταν σε αυτό επισκέπτες και έμποροι από τη Βόρειο Ηπειρο (Κορυτσά, Αργυρόκαστρο, Μπεράτι κ.ά.), και από τη Μακεδονία, πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους.

Σήμερα που το εμπόριο, εγχώριο και διεθνές, έχει προσλάβει εκρηκτικές διαστάσεις, οι παραδοσιακές εμποροπανηγύρεις, που διήνυσαν συχνά βίο αιώνων, συνεχώς υποχωρούν, καταργούνται ή έστω εξελίσσονται μερικές, όπως της Λαμίας, σε σύγχρονες εμπορικές εκθέσεις. Σε αυτό τις οδήγησε, εκτός από την ελεύθερη ανάπτυξη του εμπορίου, η αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και η μεγάλη πρόοδος των συγκοινωνιών, ιδίως την τελευταία εκατονταετία, η οποία έκανε δυνατή την πρόσβαση και την εμπορική και άλλη προσέγγιση και στο πιο απομακρυσμένο και ορεινό χωριό της ενδοχώρας. Έτσι, λίγες σημαντικές εμποροπανηγύρεις κατόρθωσαν να επιβιώσουν –ακόμα και τον Σεπτέμβριο, τον μήνα των πολλών εμποροπανηγύρεων– στη σημερινή Ελλά-

▲ Το «Παζαρόπουλο» στην Κόνιτσα (πηγή: Έλληνες Παναθηναϊκοί, «Παλιές φωτογραφίες»).

δα. Και αυτό, παρά την πολλαπλή τους σημασία, οικονομική και κοινωνική – αλλά και πολιτισμική, που ο απόηχος της ακούγεται στο μοιρολόγι αυτό από την Τριφυλία Μεσσηνίας:

Ηθελα να γινότανε στον Αδην
πανηγύρι,
να πήγαινα ν' αγοράζα παλλη-
καριού ντουφέκι
και καλαμάρια μ' άλυσο για
τους γραμματισμένους.
Ν' αγοράζα μια λυγερή, μια
δόλια μικρομάνα,
που αφήκε το παιδί μικρό
στην κούνια να κοιμάται... ❧

► Το παζάρι του Αχιλλέα στα Γρεβενά (πηγή: Έλληνες Παναθηναϊκοί, «Παλιές φωτογραφίες»).

Γευσιτική Τριλογία του

Της Έγνης ΒΟΥΤΣΙΝΑ

Μαγειρίσσας-συγγραφέως

Ο ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ, ο Οκτώβριος και ο Νοέμβριος είναι τρεις πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους μήνες ενωμένοι σε μια εποχή. Φθινόπωρο βέβαια, αλλά ο Σεπτέμβριος είναι σαν καλοκαιράκι, ο Νοέμβριος σαν χειμώνας και ο Οκτώβριος, ανάμεσά τους, λίγο απ' το καθένα. Εύστοχα και ευαίσθητα το επισημαίνει αυτό ο καθηγητής της λαογραφίας Δημ. Λουκάτος: «Λέγοντας ότι «μπαίνουμε στο φθινόπωρο» εννοούμε ότι προχωρούμε μέσα από τον Σεπτέμβριο, να συναντήσουμε πρώτα τον Οκτώβριο, αλλά κυρίως τον Νοέμβριο, που είναι ο πραγματικός προάγγελος του χειμώνα (...) Το φθινόπωρο, λέξη ελληνική αρχαιοταύτη, σημαίνει την εποχή που τελειώνουν τα φρούτα, ή που έρχεται μετά τα φρούτα (μετόπωρον). Είναι μια περίοδος μελαγχολική, επειδή πλησιάζει ο χειμώνας (λαϊκά: χειμόπωρο, χυνόπωρος, μοθόπωρο, ψιμόπωρο, στερνοκαίρι), αλλά και αισιόδοξη για τη συγκομιδή και για το ετοιμασμένο ξεχειμώνα».¹

Σεπτέμβριος. Ο έβδομος, κατά το αρχικό ρωμαϊκό ημερολόγιο, μήνας του έτους, όταν αυτό άρχιζε την 1η Μαρτίου. Η αρχή του οικονομικού έτους για τους Ρωμαίους, οπότε επιμετρούσαν τους φόρους, που έπαιρναν σε είδος τώρα που οι σοδειές ήταν συγκεντρωμένες. Ο πρώτος μήνας της Ινδικτιώνος (indictio). Ο Τρυγητής, ο Πετιμεζάς, ο Σταυρίτης, που φέρνει τη μεγάλη πανχριστιανική γιορτή του Σταυρού.

Ο μήνας του Τρύγου, όπου έπρεπε να τρυγηθούν γρήγορα τα αμπέλια και στη συνέχεια να πατηθούν τα σταφύλια για να φτιαχτεί το κρασί της χρονιάς, θεμελιακό στοιχείο της καθημερινής διατροφής. Παράλληλα με την οινοποίηση φτιάχνονται και τα καλούδια του μούστου, πετιμέζι, μουστόπιτες, μουστολαμπάδες, σταφυλαριμιές και, φυσικά, οι σταφίδες. Ο «καλλιτέχνης» κάθε οικογένειας, τέλος, έκοβε (και κόβει ακόμη) τα πιο ωραία τσαμπιά από τις κληματαριές, τα καθάριζε μη μείνει καμιά χαλασμένη ρόγα, αλείφει το τσαμπί στο κόψιμο με κατράμι για να το μονώσει και να μη χάνει χυμούς, τύλιγε ωραία τα τσαμπιά με τουλπάνια ή με στρατσόχαρτα και τα κρεμούσε σε δροσερό μέρος που ν' αερίζεται ελαφρά για να κρατηθούν τα τσαμπιά μέχρι το Δωδεκάμερο. Στη Λευκάδα, εκτός από τις «κρεματζάδες» στα χωριά έκαναν τις «κωσάδες», δηλαδή γέμιζαν ένα καλάθι με καλά, γερά σταφύλια, το σκέπαζαν με αμπελόφυλλα, που τα έστρωναν και ανάμεσα στα τσαμπιά, γκρέμιζαν μια καλή λιθιά και τοποθετούσαν το καλάθι πάνω στις πέτρες· μετά έφτιαχναν πάλι τη λιθιά και έμενε το καλάθι με τα σταφύλια εγκλωβισμένο ανάμεσα στις πέτρες, που κρατούν δροσιά. Το έβγαζαν γύρω στα Χριστούγεννα και ήταν τα σταφύλια μια χαρά, ζουμερά, δροσερά, μόνο ανάλαφρα συρρικνωμένες ήταν οι ρώγες τους, ανάλογα πώς είχε πάει και ο καιρός. Κάτι ανάλογο έκαναν στην Κεφαλονιά, στο οροπέδιο των Ομαλών, στον τόπο της ρομπόλας. Οι κύριοι Ματιάτος και Λουκάτος, πρόεδρος και χημικός αντίστοιχα του συνεταιρισμού παραγωγών, μου εξήγησαν ότι εκεί έφτιαχναν μια λακούβα στον σωρό από πέτρες που υπήρχε

► Το φθινόπωρο προσφέρεται για την παρασκευή μιας πλούσιας συγκομιδής από τουρσιά και παστά για τον χειμώνα (Ε. Α. Βουτινά, «Γεύση ελληνική», τόμ. 4ος. Εκδ. «Καστανιώτη»).

στην άκρη κάθε αμπελιού (είναι χαρακτηριστική εικόνα ο σωρός με τις πέτρες στις άκρες των αμπελιών· τις έβγαζαν όταν τα καθάριζαν) και έβαζαν μέσα από ένα τσαμπί σταφύλι, το έκλειναν με πέτρες και το διατηρούσαν έτσι για μερικές μέρες ή μια δυο εβδομάδες.

Και σήμερα ο Σεπτέμβριος είναι κρίσιμος μήνας για τους οινοφίλους και τους οινολόγους (κι όχι μόνο τους οινολόγους) όλου του κόσμου, όχι για να τους πετύχει το κρασί, αλλά για να είναι ενήμεροι για τη «χρονιά» και να υπολογίσουν ποια θα είναι τα καλά κρασιά, ποια θα παλαιωθούν κ.λπ. κι έτσι προετοιμάζονται για τα σύγχρονα «πυθόγια».

Οκτώβριος. Ο όγδοος μήνας του παλαιού ρωμαϊκού ημερολογίου, ο Αν Δημητριάτης, ο Σπαρτός, γιατί στις μέρες του αρχίζει η σπορά ή η προετοιμασία της.

Για τους νομάδες ποιμένες είναι σημαντικός μήνας, επειδή η γιορτή του αγίου Δημητρίου είναι το ορόσημο της μετακίνησης τους στα χειμαδιά, όπου θα περάσουν τον χειμώνα. Όταν έρθει η γιορτή του άλλου καβαλάρη αγίου, του Αν Γιώργη, στο απέναντι διαμετρικά σημείο του ημερολογίου, θα ξανανέβουν στα ορεινά.

Επειδή ο Σεπτέμβριος είναι ζεστός κι επειδή η σκληρή δουλειά του τρύγου δεν αφήνει ελεύθερο χρόνο, μια σειρά έθιμα που σχετίζονται με τη μαγική προετοιμασία του χειμώνα, πραγματοποιούνται τον Οκτώβριο. Δύο μόνο θα αναφέρω από αυτά, επειδή έχουν θέμα το φαγητό. Είναι δύο εξορκιστικές για τις αρρώστιες τελετουργίες από το χωριό Γρατινή της Ροδόπης, κοντά στην Κομοτηνή. Τις πλη-

ροφορίες οφείλω στον κ. Γ. Σακάρη, συνταξιούχο εκπαιδευτικό.

Περί τα μέσα Οκτωβρίου, ηλικιωμένες γυναίκες και χήρες μαζεύουν όρνιθες από τα σπίτια και πηγαίνουν στην είσοδο του χωριού. Σφάζουν και μαδούν τα κοτόπουλα, στήνουν καζάνι με ξύλα και τα μαγειρεύουν βραστά με το ζουμί τους. Το σούρουπο έρχονται και όλες οι γυναίκες του χωριού, με το πιάτο και το κουτάλι τους, φέρνοντας και κάτι μικρό για να φιλέψουν τις υπόλοιπες. Αυτό το τελευταίο λένε ότι το κάνουν για τις ψυχές, και υποθέτω βάσιμα ότι ζητούν και από τις ψυχές των αγαπημένων τους βοήθεια. Τρώνε όλες μαζί, και με το βραδάκι γυρίζουν στο χωριό. Το δρώμενο ονομάζεται «κουρμπανούδι», από το τουρκικό *κουρμπά* (= θυσία) και τη θρακική κατάληξη -*ούδι* (για το μικρή θυσία) και γίνεται για να εμποδίσει τις αρρώστιες να μπουν στο χωριό.

Λίγες μέρες μετά το κουρμπανούδι, οι νεαρές κοπέλες του χωριού συγκεντρώνουν ψιλό πληγούρι και πετιμέζι από τα σπίτια και πηγαίνουν στη διαμετρικά αντίθετη είσοδο του χωριού, όπου στήνουν καζάνι και μαγειρεύουν το «γυρίκι», ένα γλυκό παρασκεύασμα απ' το ψιλό πληγούρι και το πετιμέζι, που έχει πυκνότητα ρυζογαλου και γήινη γεύση εξαιρετικά εντυπωσιακή. Ο στόχος είναι ίδιος όπως και στο κουρμπανούδι: να ξεορκίσει την αρρώστεια για να βγάλουν γεροί τον χειμώνα. Η προσφορά από πληγούρι (σπασμένο σιτάρι) στη Δήμητρα και (πετιμέζι) στον Διόνυσσο, επίσης θεότητες της γης, προδίδει το ζητούμενο της τελετουργίας και κάνει προφανή την αρχαία της καταγωγή.

Νοέμβριος. Ο τελευταίος του φθινο-

◄ Ο Σεπτέμβριος, ο μήνας των τρυγητιών και τον μούστον, προσφέρει μια γενετική πανδαισία από κάθε είδους μονοταλευριές (Ε. Α. Βουτινά, «Γεύση ελληνική», τόμ. 2ος. Εκδ. «Καστανιώτη»).

Φθινοπώρου

πώρου μήνας, ονομασμένος κι αυτός από τη σειρά του στο ρωμαϊκό ημερολόγιο (novem = εννιά), που αυξάνεται το κρύο, που η μέρα έχει μικρύνει πολύ, ο μήνας των γιορτών. Σποριάς ή Σποριάρης λέγεται επειδή στη διάρκεια του ολοκληρώνεται η σπορά, αλλά λέγεται και Μεθυστής ή στα ποντιακά, Αεργίτεν (Αν Γιωργίτς), γιατί στη γιορτή του αγίου ανοίγουν τα βαρέλια με το καινούριο κρασί. Οι Πόντιοι τον ονομάζουν και Αρχαγγελιάτη, Αν Ταξιάρχη ή Αν Στράτηγο, από τη γιορτή των Αρχαγγέλων Ταξιαρχών.

Σημαντική γιορτή του Νοεμβρίου είναι αυτή του αγίου Φιλίππου, στις 14, γιατί είναι η τελευταία μέρα που επιτρέπεται να φάνε κρέας, καθώς την επομένη αρχίζει το σαρανταήμερο, δηλαδή η προ των Χριστουγέννων νηστεία. Επειδή στη γιορτή του αγίου Φιλίππου δεν επιτρέπεται απλά αλλά επιβάλλεται να φάνε οι πιστοί κρέας για να μην το λαχταρήσουν το επόμενο διάστημα, στο συναξάρι του αγίου αναφέρεται και επαινείται η θυσία του να σφάξει το βόδι του αρότρου του για ν' αποκρέψουν οι φτωχοί. Αν υπολογίσει κανείς τη σημασία των αροτήρων ζώων για τον γεωργό, πράγματι ο άγιος έκαμε μεγάλη θυσία, γι' αυτό και ο Μεγαλοδύναμος τον αντάμειψε αντικαθιστώντας το βόδι.

Ο μήνας ονομάζεται επίσης Μεσοσπορίτης, για τον ίδιο λόγο που αποκαλείται Μεσοσπορίτισσα και η Παναγία, που εορτάζει στις 21 Νοεμβρίου (Εισόδια Θεοτόκου): γιατί η μισή σοδειά έχει ήδη καταναλωθεί και, όπως λέει ο χωρικός, «Μισά 'φαγα, μισά 'σπειρα, μισά 'χω στην κοφ'νίδα». Αυτή την ημέρα φτιάχνουν τα πολυσπόρια, μια πηχτή «σούπα» από όλα τα δημητριακά και όλα τα όσπρια, που αλλού τρώγεται με ζάχαρη και αλλού με αλάτι. Πρόκειται για πανάρχαια συνήθεια, που τηρούσαν στα Θεσμοφώρια, γιορτή αφιερωμένη στη Δήμητρα, και λεγόταν «πανσπερμία», και είναι προσφορά με ευετηριακό περιεχόμενο. Εκτός από Παχνιστής και Βροχάρης, απ' τα καρικά φαινόμενα που επικρατούν, ο μήνας λέγεται και Νειαστής (νειάζω = οργάνω) κι επίσης Σκιγιάτης (σκιά-νύχτα).

Όπως και για την Ανοιξη και το Καλοκαίρι, ας δούμε τι λέει για τους μήνες του Φθινοπώρου ο Ιερόφιλος ο Σοφιστής (4ος ή 6ος αιώνας) στο έργο του Πώς οφείλει διατάσθαι άνθρωπος εφ' εκάστω μηνί:

Για τον Σεπτέμβριο: «Αρμόζει γαλακτοτροφείν και γαλακτοποιείν και πάντα

τα γλυκέα και σεμιδαλάτα, οινομέλιτα και δροσάτα λαμβάνειν. Εκ δε των κρεών πρόβεια, ορνίθια περιστεράς, νήττας (πάπες) τραγίτας και λακτέντα οπτά συν οξομέλιτι εσθίειν... Εκ δε των ιχθύων λαμβάνειν πάντας τους τρυφεροσάρκους...». Προσέξτε όμως διότι τώρα επιτρέπονται λίγα από τα τσουκτερά ήγουν τα δριμέα: «...Δριμοφαγία δε πάση μερικώς χράσθαι, οίον ραφάνων, πεπέρως, σινάπεως, κινάμωμου, στάχους... τας δε οπώρας εσθίε καλώς... Και αφροδισιάζειν...». Πολύ σημαντικό, διότι τον Αύγουστο ήταν παντελώς απαγορευμένος! Το «αφροδισιάζειν» επιτρέπεται και τον Νοέμβριο, ενώ για τον Οκτώβριο δεν υπάρχει καμιά αναφορά.

Για τον Οκτώβριο: Επιτρέπεται να τρώτε μόνο «...κρέη πρόβεια, ορνίθια, περιστερόπουλα, χήνας, όρτυγας, όρτυγομήτρας και λακτέντα...». Αλλά επιβάλλεται να απέχετε «...των νησσαρίων και φασσών και τρυγόνων και πλατόνων

(σ.σ. ελάφι πλατύκερως) και συάγων (αγριογούρουνα) και λαγών... εκ δε των ιχθύων απέχεσθαι κρητών κεφάλων, αγραύλων, τριγλών και πάντων των αλέπων. Από δε των οπωρών, σταφίδας λευκάς, απίδια άγρια ακμάζοντα και μήλα γλυκέα, σύκα λευκά, μέσπιλα, ροδάκινα, φοίνικας, ροιάς και μπλοκύδωνα... εκ

δε των ξηρών οπωρών κάρυα βασιλικά (καρύδια), πιστάκια, αμύγδαλα, κοκκονάρια και κάρυα ποντικά (από τον Πόντο, τα λεπτοκάρυα = φουντούκια)».

Για τον Νοέμβριο, τέλος: κάπως έτσι συνεχίζετε να... διαιτάσθε, μόνο που τότε μπορείτε να τα τρώτε «...ψαχνά τε και χλία, διέφθα και καρυνευτά και τα μικρά γαλούλια τουτέστι τα λακτέντα». Ο Νοέμβριος έχει ένα ακόμα υπέρ του: μπορείτε να πίνετε «...οίνον παλαιόν ευώδη».

Θλίψη κυριεύει τον σύγχρονο άνθρωπο όταν διαβάσει πόσα και πόσα πράγματα μπορούσε κανείς να φάει εκείνη την εποχή. Ενώ τώρα ένα μοσχαράκι Ολλανδίας είχε απομείνει στον άνθρωπο και χρειάστηκε να το τρελάνει κι εκείνο και τη μάνα του για να αντιληφθεί ότι υπάρχουνε κατσίκες και τραγόπουλα, βεζούλια και κοκόρια.

Εξίσου σημαντικό θεωρώ το ότι –αντίθετα με τη σημερινή διατροφική τακτική που τρώγονται όλα όταν λάχει– υπάρχουν λόγοι για να τρώμε κάθετι στον καιρό του, λόγοι από τους οποίους οι πιο σημαντικοί είναι δύο. Πρώτος: αφήνοντας να αναπτυχθούν

▲ Το «Φθινόπωρο», από τις «Τέσσερις Εποχές» του Γιάννη Τσαρούχη. Αθήνα, ιδιωτική συλλογή.

τα ζώα, τα ψάρια, τα πουλερικά, το κυνήγι, τα φρούτα, διασφαλίζουμε τη συνέχεια της ύπαρξής τους· δεύτερος: μόνο «στον καιρό τους» τα τρόφιμα είναι νόστιμα.

Μην μου πείτε ότι ο Ιερόφιλος είναι πολύ παλιός, έτσι έκαναν οι άνθρωποι μέχρι να γίνουν όλα τα διατροφικά μας πράγματα ένα... ίσιωμα, να τρώμε δηλαδή άκριτα ό,τι είναι μπροστά μας. Έτσι εξηγείται που τώρα δεν βλέπεις το κυδώνι, ενώ πριν από μερικά χρόνια τα κυδώνια –κατ' εξοχήν φθινοπωρινά φρούτα– στη φρουτιέρα της τραπεζαρίας μοσχομύριζαν απ' τη στιγμή που έμπαινες στο σπίτι. Ετοιμαστείτε για να ψήσετε κυδώνια και γλυκοπατάτες και να κρεμάσετε ρόδια για να «γευτείτε» το φθινόπωρο.²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημ. Λουκάτου, «Τα φθινοπωρινά», Εκδ. Φιλιππούτη, Αθήνα 1995.

2. Το πλήρες κείμενο του έργου του Ιερόφилου Σοφιστή έχει καταχωριθεί στο βιβλίο μου «Όσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος». Εκδ. εφημ. «Η Καθημερινή».

Ο Σεπτέμβριος σε πεζό και

Τον ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

ΑΣ ΞΕΚΙΝΗΣΕΙ το Φθινόπωρο με τον αισθησιακό Εμπειρικό:

Αρχάγγελος τον Σεπτέμβριο Βοών μέσα στην πλάση

Τις μέρες τις γλυκειές του Σεπτεμβρίου, όταν δεν έχει ακόμη βρέξει και είναι το άκουσμα των ήχων πιο αραιό και η γεύσις των ωρών και από του θέρους πιο πυκνή, όταν στους κήπους σκάνε τα ρόδια, και πάλλονται υψιτενείς οι στήμονες των λουλουδιών, και σφύζουν στις πορφύρες των φλεγόμενων οι ιβίσκοι, όλοι σαν υπερβέβαιοι γαμπροί που στων νυμφών κτυπούν τις θύρες, τότε, σαν να 'ναι πάντα καλοκαίρι (γιατί όποια κι αν είναι η εποχή, ο πόθος είναι πάντα θέρους) αναγαλλιάζουν οι ψυχές, κι ο Ερωτας ο πιο ξανθός αρχάγγελος του Παραδείσου, βοά και λέγει στο κάθε που άγγιξε κορμί:

Τα ρούχα πέτα, γδύσου,
Τίποτε μη φοβάσαι.
Εαρ, χειμώνα, θέρους
—όπου κι αν είσαι—
είναι η ρομφαία μου μαζί σου.
(Οκτάνα, Εκδ. «Ίκαρος» 1980)

Ξέρει όποιος έχει ζήσει στην ύπαιθρο ότι αμπέλια και συκιές, σταφύλια και σύκα συνυπάρχουν και, αυτή την εποχή, είναι στις δόξες τους. Και είτε για σύκα μπαίνει κανείς στο αμπέλι, είτε για σταφύλια ή και για... ρώγες, πρόκειται για μια είσοδο στον Παράδεισο. Μεγαλωμένος στους αμπελώνες της Ηλείας, ο πεζογράφος Η. Χ. Παπαδημητράκοπουλος διηγείται:

Οι φρακασάνες

Καθώς γύριζα από το σχολείο εκείνο το μεσημέρι, έπασε ξαφνικά μια μπόρα και έγινα μούσκεμα. Φοβήθηκα να ακολουθήσω τον συνηθισμένο μου δρόμο κάτω από τις μεγάλες λεύκες και έτσι πήρα την γυμνή δημοσιά, που καταλήγει στο χωριό. Στο χτήμα έφτασα την ώρα που έβγαινε πάλι ο ήλιος, και μπήκα μέσα σκαρφαλώνοντας πάνω από το μεγάλο πορτόνι με τις βρεμένες ροδοδάφνες. Στο περιβόλι όλα ήταν γαλήνια, φρεσκοπλυμένα και καταπράσινα, οι αχλαδιές είχαν ακόμα μερικά άνθη, στα φύλλα τους κρατούσαν χοντρές σταγόνες της βροχής που γυάλιζαν σαν χάντρες... Τότε είδα την Ελένη. Εβγαίνει από τον κήπο κρατώντας στο χέρι ένα μεγάλο άσπρο τριαντάφυλλο. Ερχόταν προς το μέρος μου αργά, ο ήλιος στεφάνωνε τα μαλλιά της, κάτω από την μαύρη ποδιά της πρόβαλαν δυο ολοστρόγγυλα βυζιά.

Γύρεψα μια πρόφαση να τα πιάσω. Ελένη, της είπα, γιατί δεν έρχεσαι να σου δίνω τριαντάφυλλα, πίσω από κείνη την πασχαλιά ο πατέρας μου έχει φυτέψει μια τριανταφυλλιά κατακίτρινη. Θέλω, μου λέει το τετράδιό σου της Γεωλογίας, θα σου το φέρω την Παρασκευή. Το πήρε κι έφυγε λέγοντας σε ευχαριστώ πολύ και την Παρασκευή μου το 'φερε ο αδελφός της, ένας τσόγλανος καμιά δωδεκαριά χρονών, ψηλότερος από μένα δυο κεφάλια, μαλλιαρός, με μια χοντρή μονοκόμματη φωνή.

Κάποιο μεσημέρι καθόμουν κάτω από ένα δέντρο και διάβαζα. Δίπλα μου είχα μια στάμνα με νερό, έκανε ζέστη, κάθε τόσο έπινα λίγο νερό και ύστερα κατάβρεχα τη γη. Το χώμα είχε σκάσει σε μεγάλα κομμάτια, όταν το πότιζα θρυμματιζόταν αφήνοντας μια ευχάριστη, βαριά μυρουδιά.

Ακουσα βήματα στα χαλίκια και όταν σήκωσα το κεφάλι μου, είδα να έρχεται η Ελένη, ντυμένη με ένα περίεργο φόρεμα γεμάτο πολύχρωμα λουλούδια. Θέλω πάλι εκείνο το τετράδιο της Γεωλογίας, μου είπε και με κοίταξε με ένα απλάνες χαμόγελο, ενώ ταυτόχρονα κουνιό-

▲ «Στην εξοχή». Ελαιογραφία της Θ. Φλωρά-Καραβία, 1945-1955. 58X46,5 εκ. Αθήνα, Ιδιωτική Συλλογή.

ταν πέρα δώθε και άπλωνε τα χέρια της να φθάσει ένα κλαδί του δέντρου. Δεν το έχω, της είπα, θα μου το φέρει ο Τάκης το απόγευμα, έλα να διαβάσουμε μαζί. Η Ελένη έπασε το κλαδί, το άρπαξε με τα δυο της χέρια και έκανε μια μάλλον αδέξια έλξη, τεντώνοντας νωχελικά το κορμί της. Υστερα πήδησε, τίναξε το κεφάλι, διόρθωσε τα μαλλιά της και έφυγε. Μη με περιμένεις, μου φώναξε. Το απόγευμα πήρα τα βιβλία μου και πήγα στο αμπέλι. Αρχισε κιόλας να παίρνει τη γνώριμη μυρουδιά του το κλήμα. Της Αγία Μαρίνας ρόγα και τ' Αηλιός στα φύλλι, έλεγε η γιαγιά μου. Εφερα στο μυαλό μου τις ρώγες της Ελένης. Εκείνη ήρθε σε λίγο φορώντας μια στενή χακί φούστα και άσπρο πουκάμισο, χωρίς σουτιέν. Θέλεις να φάμε κανένα σύκο, της είπα και την πήγα στην άκρη του αμπελιού. Τα πρώτα σύκα είχανε ήδη ωριμάσει, οι φρακασάνες, όπως τα έλεγαν, μεγάλα ίσαμε ένα πορτοκάλι, από την τρύπα τους κρεμόταν μια καφέ σταγόνα πικτό μέλι. Εβαλα την Ελένη να καθήσει,

της έφερα σύκα και της άνοιξα το κουμπί από το άσπρο της πουκάμισο. Το δεξί της βυζί γλίστρησε έξω, ήταν λιγότερο στρογγυλό από όσο το φαντάστηκα, η ρόγα του κάπως κωνική. Απλώσα το χέρι μου και κείνη έσκυψε ολότελα προς το μέρος μου. Φραπ, ακούστηκε τότε στο φράχτη και φάνηκε ο τσόγλανος ο αδελφός της, ψηλός και κακοβιδωμένος. Η Ελένη κουμπώθηκε βιαστικά, άνοιξε ένα βιβλίο και άρχισε να διαβάζει, εμένα τα πόδια μου έτρεμαν. Ο αδελφός της μας χαιρέτησε μεθ' υποκλίσεως, σάλταρε στη συκιά και άρχισε να τρώει φρακασάνες. Η Ελένη απόφευγε να με κοιτάξει, γύριζε τις σελίδες του βιβλίου και κάθε τόσο ίσιωνε τη φούστα της. Αργότερα σηκώθηκε και περπατήσαμε μαζί πιο πέρα. Μπήκαμε σε ένα μεγάλο λάκκο ανάμεσα σε κλήματα, τον είχαμε σκάψει στην Κατοχή και κρύψαμε μέσα χαλκώματα και όπλα. Δοκίμασα να πιάσω πάλι το βυζί της Ελένης, εκείνη τραβήχτηκε, γιατί παρασύρεσαι, μου είπε. Μάζεψε τα βιβλία της, φώναξε τον αδελφό της και

Ποίηση

έφυγε. Εκείνος πήδησε αργά από το δέντρο, με παρατήρησε με βλέμμα κάπως μυστήριο και απομακρύνθηκε χωρίς να με χαιρετήσει, τρώγοντας φρακασάνες.
(Οδοντόκρεμα με χλωροφύλλη)

* * *

Αλλά πώς περνάμε από τον Αύγουστο στον Σεπτέμβριο; Όπως περνάμε από τη μια ηλικία στην άλλη. Αυτό τουλάχιστο διατείνεται η Κική Δημουλά στο ποίημα:

Βροχή Επιστροφής

Εγώ, όταν θα μεγαλώσω
θα γίνω Σεπτέμβρης, έλεγε ο Αύγουστος.

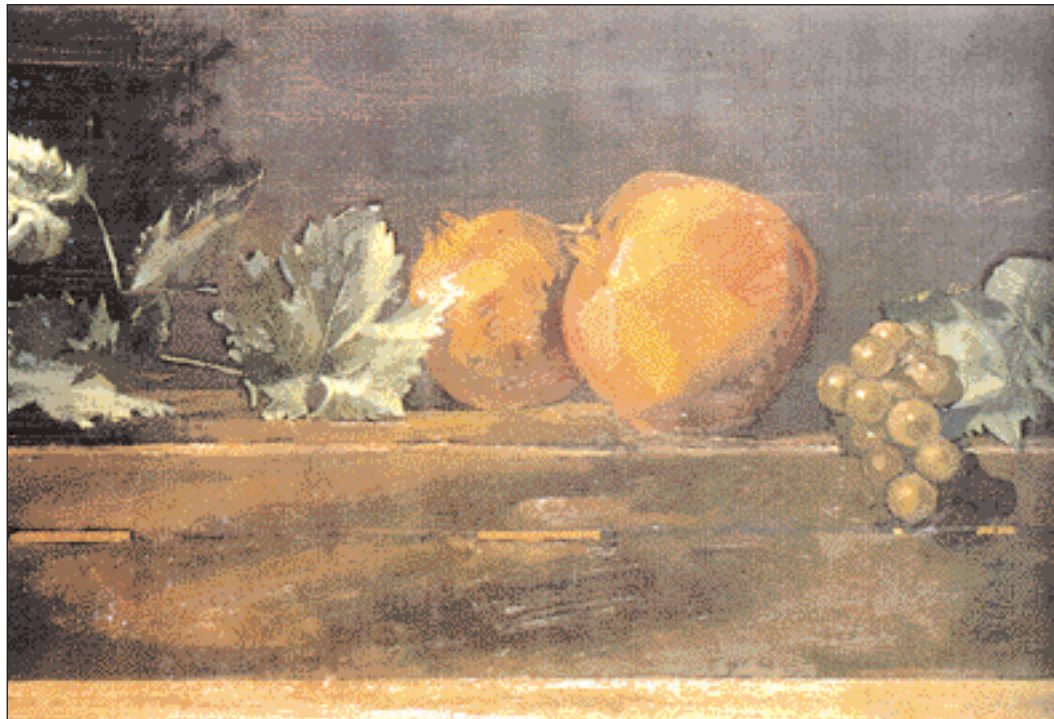
Εβρεξε δω λιγάκι.
Δοκιμαστικά, σαν έλεγχος
αν λειτουργούν καλά οι πτώσεις.
Όπως χτυπάνε κάθε τόσο
ξαφνικά οι σειρήνες, δοκιμαστικά,
αν λειτουργεί καλά
ο τρόμος του πολέμου.
Ελάχιστη βροχή,
ίσια που την πλατάγισε στο στόμα του
το χώμα τη σταγόνα
–καθώς δοκιμαστής κρασιών–,
μόλις που πρόλαβε η υγρόεσσα ευωδιά
παραποσιάρα να τριφτεί
πάνω στα περιβόλια.

Δέναν οι παραθεριστές
στις σκάρες των αυτοκινήτων την Αθήνα,
μαρσάραν τις βαλίτσες τους και φεύγαν.
Πεθαίνουν απ' τις ζήλιες τους τα σπίτια
κοιτώντας τα τροχόσπιτα
στην Εθνική Οδό του Σεπτεμβρίου.
Απ' τ' ανοιχτά παραθυράκια τους,
μικρά όσο ένα σάντουιτς ματιάς,
κουρπινάκια φτερακίζουν κατά έξω
νάιλον γλάρτοι εμπριμέ, δεμένοι.
Λοξά σπημένη
νανούριζε τα τέλια της
μια κιθάρα ηλιοκαμένη.
Αντε να δούμε τώρα πώς θα ζήσει
σε γκαρσονιέρα–θήκη.
Ευτυχώς βελπιώθηκε
το βιοτικό επίπεδο της βάρκας.
Γίνανε βάρκες κατοικίδιες
–αστυφιλία των σκαριών.
Αστραφτερές, εξωλέμβιες,
πάνω στα τρέιλερ κουρνιασμένες,
ακολουθούν τ' αφεντικά τους,
σκυλάκια ράτσας
χωρίς καθόλου τρίχωμα θαλάσσης.

Γαύροι πηδάνε κατά πάνω,
μια τελευταία ασχημεία περιέργεια.

Κάτι θα την πονέσει απόψε τη βραδιά
γι' αυτό το προς το τέλος.
Αν έχει ξαστεριά
θα πεί κάποιο παυσίπονο αστέρι.

Εγώ θα μείνω ακόμα λίγο.
Μήπως και ξαναβρέξει.
Να σε ξεπλύνω λίγο
εσωλέμβιε.
Είσαι μες στην αρμύρα και τ' αλάπα
από τότε που ήμουνα θάλασσα.
(Το τελευταίο σώμα μου, Εκδ. «Κείμενα» 1981)

▲ «Σταφέλια με ρόδια». 1974. Ελαιογραφία του Γ. Τσαρούχη. 31X51 εκ. Ρώμη, συλλογή Γκαμπιάνο (πηγή: «Οι Έλληνες ζωγράφοι», τόμ. 2ος. Εκδ. «Μέλισσα»).

Έτσι λοιπόν. Κι όπως βεβαιώνει κι ο Ελύτης στη δική του «Ελένη» :

Με την πρώτη σταγόνα της βροχής σκοτώθηκε
το καλοκαίρι
Μουσκέψανε τα λόγια που είχανε γεννήσει
αστροφεγγιές
Όλα τα λόγια που είχανε μοναδικόν τους προορισμόν Εσένα!
Κατά πού θ' απλώσουμε τα χέρια μας τώρα
που δε μας
λογαριάζει πια ο καιρός
Κατά πού θ' αφήσουμε τα
μάτια μας τώρα που οι μακρινές
γραμμές ναυάγησαν στα σύννεφα
Τώρα που κλείσανε τα βλέφαρά σου επάνω στα τοπία
μας
Κι είμαστε –σα να πέρασε μέσα μας η ομίχλη–
Μόνοι ολομόναχοι τριγυρισμένοι απ' τις νεκρές εικόνες σου...

(Σποράδες–Προσανατολισμοί, 1940)

* * *

Αλλά αυτά βέβαια είναι για τους «παραθεριστές», τους... τουρίστες του καλοκαιριού. Για τους χωρικούς όμως, τους ανθρώπους της υπαίθρου, αν το προτιμάτε, τα πράγματα δεν ήταν ποτέ έτσι – κι ελπίζω πως δεν είναι. Γι' αυτούς ο Σεπτέμβριος είναι ο Τρυ[γ]ητής, ο μήνας δηλαδή του τρύγου. Κι αν η γνωστή

► «Σεπτέμβρης». Πίνακας του Γιάννη Τσαρούχη από τους «Δώδεκα μήνες», 1972. 80X55 εκ. Ιδιωτική Συλλογή (πηγή: «Οι Έλληνες ζωγράφοι», τόμ. 2ος. Εκδ. «Μέλισσα»).

◀ «*Ακτή στην Αίγινα*». Ελαιογραφία του Σ. Παπαλουκά. 24X20 εκ. *Ιδιωτική Συλλογή* (πηγή: «Οι Έλληνες ζωγράφοι», τόμ. 2ος. Εκδ. «Μέλισσα»).

Φαντασίες, βέβαια, και αναμνήσεις. Εικόνες από έναν απολεσθέντα παράδεισο.

Αντίθετα: ολιγαρκής όπως σε όλες τις χαρές της ζωής, ένα σπουργίτι, ο επίσης Ηπειρώτης ποιητής Γιώργος Κοτζιούλας (1909–1956), εκπατρισμένος κι αυτός στην Αθήνα, αρκείται στα τσιμπολογήματα σε κάποιο αμπέλι της Αττικής, που ανακάλυψε, σίγουρα, κατά τις πορείες του προς την Πεντέλη. Απολαμβάνει ό,τι απέμεινε από τον τρύγο των άλλων:

Χινοπωριάτικο

*Πάει ο καιρός με τα σταφύλια και τα σύκα
και της ντομάτας τον καρπό το στρογγυλό.
Διάβηκες καλοκαίρι, σύρε στο καλό,
μα εγώ την ευτυχία σ' ένα τσαμπί τη βρήκα.*

*Μου αρέσει να τρυγώ τις ρώγες που έχουν μείνει
στερνές, ολόγλυκες, στην άκρη των βεργών,
ούτε χρειάζομαι καλύτερο οδηγόν
απ' τους σπουργίτες που τσιμπολογάν κι εκείνοι.*

*Μοιράζομαι λοιπόν κι εγώ μ' εσέ, πουλάκι,
τα σκόρπια ολούθε του χινόπωρου αγαθά·
στο δάσος ύστερα θα πάω που με μεθά
ή τα χρυσά θα ιδώ φύλλα που πλέουν στ' αυλάκι.*

*Και μη θαρρείς μελαγχολία πως θα με πιάσει
μ' αυτά, να βάλω τάχα θάνατο στο νου.
Βυθίζομαι ώρες στο γαλάζιο τ' ουρανού
Και σ' άλλον κόσμο ταξιδεύω, σ' άλλη πλάση.*
(Γ. Κοτζιούλα, Απαντα Ποιήματα (1928–1943), εκδ. Δίφρος 1956)

Αλλά ο Σεπτέμβριος, όπως και να το κάνουμε, είναι ο πρώτος μήνας του φθινοπώρου. Μόνο που το καλοκαίρι καμιά φορά τραβάει πολύ. Όλα πρέπει κάποτε να τελειώνουν... Και να που ο Ράινερ Μαρία Ρίλκε προσεύχεται:

Φθινοπωρινή μέρα

*Κύριε, είναι καιρός. Το θέρος κράτησε πολύ.
Στα ηλιακά ωρολόγια τις σκιές σου ρίξε
και λευτέρωσε στα λιβάδια τους ανέμους.*

*Πρόσταξε τους στερνούς καρπούς να γνωθούνε·
δυο μέρες νότου δώσε τους ακόμη,
βιάσε τους να ωριμάσουν πια και διώξε
τη στερνή γλύκα στο βαρύ κρασί.*

*Οποιος σπίτι δεν έχει τώρα, δε θα χτίσει πια.
Οποιος μονάχος είναι τώρα, για καιρό θα μείνει,
θ' αγρυπνά, θα διαβάζει, θα γράφει γράμματα
μεγάλα
και στις δεντροστοιχίες εδώ κι εκεί, δίχως γαλήνη
θα πλανιέται, τα φύλλα ενώ θα σέρνονται στο χώμα.*

(μτφρ. Αρν Δικταίου, Εκλογή από το έργο του R. M. R., Εκδ. «Κάδμος» 1957)

Όσο για την ένσταση πως ο Ρίλκε δεν ανήκει στους Έλληνες ποιητές... να τ' αφήσουμε αυτά που ξέραμε. Τόσοι Έλληνες συγγραφείς γίνανε Ευρωπαίοι (Euro-writers), δεν έχουν δικαίωμα και οι Ευρωπαίοι να ανήκουν... στους Έλληνες; ✶

παροιμιακή φράση τον παραβάλλει με τον θέρο και τον πόλεμο, είναι γιατί απαιτεί... πανστρατιά, ομαδική δηλαδή εργασία, ώστε σε μια–δυο μέρες να τρυγηθεί το αμπέλι και να πατνηθούν τα σταφύλια. Αλλιώς, θ' «ανάψουν» και θ' αρχίσουν να σαπίζουν. Κατά τα άλλα ο τρύγος δεν έχει τη σκληρότητα του θερισμού. Δουλειά πιο ελαφριά, επιτρέπει τη συμμετοχή ακόμη και των παιδιών και δίνει άνεση για πειράγματα και τραγούδια. Θα έλεγα μάλιστα πως μεθάνε... προκαταβολικά, με την προσδοκία του κρασιού. Από τον καιρό ακόμα του Ομήρου. Σκηνή τρύγου σκαλίζει ο Ηφαιστος στην περίφημη ασπίδα του Αχιλλέα (Σ. 561– 572):

*Κι έβαζε μέγα αμπέλι απάνω του σταφύλια
φορτωμένο,
χρυσό, πανέμορφο, κι εκρέμουνταν τσαμπία
από κάτω μαύρα
κι ως πέρα εστύλωναν τα κλήματα διχάλες
ασημένιες.
Κι άνοιξε σμάλτινο ζερβόδεξα χαντάκι και τριγύρα
από καλái το φράχτη εσήκωσε κι ένα ως τ' αμπέλι μόνο
τραβούσε μονοπάτι, που 'παιρναν οι αργάτες
που τρυγούσαν.
Και κουβαλούσαν το μελόγλυκο καρπό στους
ώμους πάνω
κοπέλες κι άγουροι χαρούμενοι μες σε πλεχτά
κοφίνια·*

*κι ανάμεσό τους την ψιλόφωνη κιθάρα κάποιο
αγόρι
γλυκά βαρώντας όμορφα έψελνε του Λίνου το
τραγούδι
με γάργαρη φωνή· κι οι επίλοιποι στη γη τα
πόδια εκρούγαν
ξωπίσω του, πηδούσαν, φώναζαν και τραγουδούσαν όλοι.*

(Ιλιάδα, μτφρ. Κακριδή – Καζαντζάκη)

Ειδικό όμως τραγούδι –ένα είδος «λίνου» as πούμε– τραγουδούσαμε και... «στον καιρό μου»:
*Μπαίνω μες στ' αμπέλι σαν νοικοκυρά.
Να κι ο νοικοκύρης που μας κυνηγά.
–Ελα, νοικοκύρη, να τρυγήσουμε,
κόκκινα σταφύλια να πατήσουμε.*

Ο Κώστας Κρυστάλλης (1868–1894), που ο πατριωτισμός του τον είχε ξεβράσει πρόωρα στην Αθήνα, έγραψε το δικό του «Τραγούδι του τρυγητού»:
*Αμπέλι μου πλατύφυλλο και καλοκλαδεμένο,
δέσε σταφύλια κόκκινα, να μπω να σε τρυγήσω,
να κάμω αθάνατο κρασί, μοσχοβολιά γιομάτο.
Μες στα κατώγια τα βαθιά σαν μύσχο να το κρύψω,
να το φυλάξω ολάκερες χρονιές ακέριους μήνες...*

Κάτω απ' την κληματαριά

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΕΒΕΛΑΚΗ

Γεωπόνου

Μαζί μ' ένα γυαλιστερό σταφύλι
ωρίμασε η καρδιά μας.
(«Μελτέμι», Λίνα Κάσδαγλη)

ΑΠΟ ΤΑ «Τριαντάφυλλα μιανής ημέρας», του Τέλλου Αγρα στα «καρπερά και αγέραστα» αμπέλια της Οδύσσειας (Ι, 135). Από τους μήνες με τα φυτά της φυσικής ομορφιάς, του μέτρου και της ηρεμίας, στον Σεπτέμβριο του γενικευμένου τρυγητού με τους απόηχους των διονυσιακών εθίμων, με την ένταση, την ταραχή, την εσωτερική διάλυση.

Κορυφαίες στιγμές κάποτε για πολλές αγροτικές περιοχές, οι μέρες του τρυγητού περνούν σήμερα σχεδόν απαρατήρητες. Παλιά οι αθηναϊκές εφημερίδες ήταν γεμάτες με ανταποκρίσεις από τη συγκομιδή των σταφυλιών, τις φωνές και τα τραγούδια, τα νταούλια και τις πίπιζες, τις σουστές και τα κάρα που, στολισμένα με λουλούδια και κλωνάρια, κατηφόριζαν από τα Μεσόγεια προς την Αθήνα. Αποσπούμε από την εφημερίδα «Ακρόπολις» της 21 Σεπτεμβρίου 1929, σχετική περιγραφή, που, πέρα από τις γραφικότητες, δείχνει τη σκληρή δουλειά που σημαίνει για τους δουλευτές το διονυσιακό πανηγύρι: «...πεύκα, ελιές και απέραντοι αμπελώνες που εκτείνονται σε χιλιάδες στρέμματα. Χωριατοπούλες σκυμμένες κόβουν τα βαριά, γινωμένα τσαμπιά και τα πετούν στα κοφίνια τους. Τι δροσερά χρώματα, τι όμορφες αρμονίες, κόκκινα, κίτρινα, μαύρα! Ροδίτης, Σαββατιανό, Ροζακί. Το μάζεμα γίνεται γρηγορότατο. Μια χωριατοπούλα μπορεί να μαζεύει ως χίλιες οκάδες σταφύλια τη μέρα».

Τον ίδιο περίπου καιρό ο Τζόγες (ψευδώνυμο του Σώτου Πετρά) δίνει με το λαϊκό ύφος του οινοπότη μίαν άλλη αίσθηση της γιορτής: «Μοσκομυρίζει εδώ και μέρες το σύμπαν από μουστομυρωδιά, που τύφλα να 'χουν μπρος στο άρωμα της ούλα τα αρώματα του «Κοτί» και οι καμουφαρισμένες ανδίες της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας».

Οι εικόνες του τρύγου ξυπνούν την ερωτική διάθεση στους παλαιότερους λυρικούς: «...ας φιλιούμασθε στα χείλια/κι ας τρυγούμε τα σταφύλια» λαχταρά στον «Τρύγο» του ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, κι ο Αλέξανδρος Ραγκαβής μοιάζει να δικαιολογείται, στον δικό του «Τρύγο», για την ερωτική του αποκοτιά: «...είσαν χείλια κι όχι κόκκινα σταφύλια»... Ο Κώστας Κρυστάλλης, στο «Τραγούδι του τρυγητού» και σε διάθεση άλλη, περιμένει από το αμπέλι του το «πλατύφυλλο και καλοκαδεμένο» να δώσει «τ' αθάνατο κρασί» για να κεράσει τον ξενιτεμένο του στον γυρισμό.

▲ Λέσβος. Από το φωτογραφικό λεύκωμα του Γιώργου Λεπόλλα «A Greek Journey», Εκδ. «Φωτόγραμμα».

Αμπελος, λέει ο αρχαίος μύθος, ήταν ένας σάτυρος, που, νέος, ωραίος και δυνατός όπως ήταν, χαιρόταν να καλπάζει καβάλα σ' έναν άγριο ταύρο. Ωσπου το ζώο έριξε βίαια στη γη τον ευνοούμενο του Διονύσου και τον σκότωσε. Ο Δίας τότε, με τη μεσολάβηση του Διονύσου, τον μεταμόρφωσε στο ομώνυμο φυτό. Ο μύθος ενέπνευσε πολλούς αρχαίους καλλιτέχνες, ιδίως αγγειογράφους. Σε αγγεία, στο Βρετανικό Μουσείο σήμερα, βλέπουμε τις παραστάσεις του Διόνυσου και του Αμπέλου τη στιγμή της μεταμόρφωσης.

Στη χριστιανική τέχνη και λατρεία η παρουσία της αμπέλου είναι συνήθως αλληγορική. Ο Νώε μετά τον Κατακλυσμό «...εφύτευσε αμπελώνα, έπινε εκ του οίνου, εμεθύσθη και εγυμνώθη εν τω οίκω αυτού» (Γένεση Θ.20-21). Στους ναούς συναντάμε αμπέλια και σταφυλοφόρα κλήματα σε μαρμάρινα ή ξυλόγλυπτα τέμπλα, και παραστάσεις με πτηνά που «ραμφίζουν σταφυλές» (Καπνικαρέα). Στη λειτουργική γλώσσα και στους ύμνους η αμπελος συμβολίζει άλλοτε το χριστεπώνυμο πλήρωμα, τον Χριστό, τη Θεοτόκο, αλλά και τους νεόνυμφους στις ευχές του γάμου («άμπελος ευκληματούσα»).

Στη βοτανική, το πανάρχαιο φυτό κατατάσσεται, μαζί με άλλα 60 είδη του βορείου ημισφαιρίου, στις Αμπελίδες (Vitaceae). Φυτό με ξεχωριστό δυναμισμό, το αμπέλι διατηρεί για πολλά

χρόνια την παραγωγική του ικανότητα, αντέχει στις αντίξοες συνθήκες του περιβάλλοντος, ανανεώνεται συνεχώς, πολλαπλασιάζεται και διασταυρώνεται με ευκολία. Έχουν δημιουργηθεί πολλές ποικιλίες, αλλά είναι δύσκολος ο προσδιορισμός τους, γιατί τα χαρακτηριστικά τους παραλλάζουν από τόπο σε τόπο. Πρόσφατα, η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης Πόπη Α. Ρουμπελάκη - Αγγελάκη ανακοίνωσε ότι «ανακαλύφθηκαν νέοι, εξειδικευμένοι γενετικοί σημαντές, δηλαδή ειδικές περιοχές του DNA οι οποίες παρέχουν τη δυνατότητα για ακριβή προσδιορισμό της γενετικής ταυτότητας των ποικιλιών της αμπέλου».

Η Ευαγγελία Φραγκάκη παραθέτει (Συμβολή εις την Δημόδη Ορολογία των Φυτών, Αθήναι 1969) τις κρητικές ονομασίες διάφορων κλημάτων: συρίκι, λαδικινό, επτάκιλο, κοτσιφάλι, λιάτικο, κομπινάτο, πετεινός, σαρακινό, βοϊδόματο, σοκιανό, μαύρο ραζακί και μαύρο ρωμέικο, ακίκι, καντινιό, μουσκάδο μαύρο, μουσκάδο άσπρο, βαλαΐτης, γρομπόλα, γλυκάδο, δαφνί, λιτό, βιλάννα, αθήρι, θραψαθήρι, κουρού ταχτάς, σουλτανί, ραζακί, θράψα, βιδιανό, μελισσό, φράουλο, πετρακλάδι.

Στην αμπελοκαλλιέργεια οι ποικιλίες οινοποιίας καταλαμβάνουν τις περισσότερες εκτάσεις. Και στη λογοτεχνία, επίσης, το κρασί και το αμπέλι έχουν θεματικά τη μερίδα του λέο-

ντος. Η κληματαριά εμφανίζεται ελάχιστα. Διαλέξαμε απ' αυτές τις σπάνιες φορές.

Στους παλιούς ρυθμούς, ο Μιλτιάδης Μαλακάσης συνδέει, στο «Τραγούδακι» του, φεγγάρι και κληματαριά με ένα παραθύρι :

Παίζει απόψε το φεγγάρι
μέσα στη κληματαριά
που 'ναι να το πιείς, αλήθεια
στο ποτήρι!
Κι όχι τόσο γιατί παίζει
στην κληματαριά
όσο γιατί φέγγει δίπλα
σ' ένα παραθύρι.

Σε τόνους δραματικούς, ο Μάνος Ελευθερίου, στην ποιητική αλληγορία του Αγρύπνια για το σκοτεινό τρυγόνι, «συνομιλεί» με τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη:

Καθόταν η Φραγκογιαννού
στο πεζουλάκι της αυλής
και μάλωνε τα ρούχα
της φαμίλιας της
κι απ' την κληματαριά της
χοντρές σταγόνες στο σκοτάδι, σαν
καλάζι
έριχνε ο ήλιος του μεσημεριού στην
ποδιά της.

Κι ο Γιάννης Ρίτσος αναρωτιέται:
Κυρά των Αμπελιών, πώς να κρατή-
σουμε στους
ώμους μας τόσο ουρανό
πώς να κρατήσουμε τόσο σιωπή... ❀